

MÜHAZİRƏ 12

DÜNYA MALİYYƏ BAZARLARI VƏ TƏŞKİLATLARI

Plan:

1. Müasir dünya maliyyə bazarlarının formalaşmasının tarixi aspektləri
2. Beynəlxalq valyuta bazarları və valyuta əməliyyatları
3. Beynəlxalq qızıl bazarı
4. Dünyanın rəsmi qızıl valyuta resursları, onun bölgüsü və istifadəsi
5. Dünya derivativlər (əlavə maliyyə alətləri) bazarı
6. Dünya kredit və fond bazarı
7. Azərbaycan dünya maliyyə bazarlarında
8. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları

1. Müasir dünya maliyyə bazarlarının formalaşmasının tarixi aspektləri

Dünya maliyyə bazarları geniş mənada - pul kapitalının ölkələr arasında sərbəst edilməsi və bölgüsünü təmin edən bazar münasibətləri sferasıdır. Mahiyyət etibarilə bu anlayış beynəlxalq maliyyə əlaqələrinin şərtlərini müəyyən edir, onların iştirakçılarının maraqlarının qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

Dünya maliyyə bazarı dar mənada - fond bazarıdır, yəni qiymətli kağızlarla əməliyyat bazarıdır.

Müxtəlif meyarlara görə dünya maliyyə bazarlarının təsnifləşdirilməsinin bir neçə üsulu mövcuddur. Əqdin obyektindən asılı olaraq dünya maliyyə bazarı qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra seqmentləri özünə daxil edir. Onlardan valyuta bazarını, borc kapitalı bazarını, qızıl bazarını, fond və sığorta bazarlarını göstərmək olar (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.

Dünya maliyyə bazarlarının strukturu və iştirakçıları

Milli iştirakçılar	Bazarın strukturu	Beynəlxalq iştirakçılar
Korporasiyalar	Valyuta bazarları: o cümlədən avrovalyuta bazarı	Beynəlxalq korporasiyalar, TMK
Banklar və ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları, o cümlədən, sığorta şirkətləri	Borc kapitalı bazarları: a) pul bazarı; b) kapital bazarı; c) avrobazarı.	Beynəlxalq banklar, TMB: İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları, o cümlədən, sığorta şirkətləri
Fond və əmtəə birjaları, Dövlət	Fond bazarları Sığorta bazarları Qızıl bazarları	İri fond və əmtəə birjaları; Beynəlxalq valyuta, maliyyə və kredit təşkilatları

Dünya maliyyə bazarlarının əsas segmentləri qarşılıqlı əlaqədədir, onlar arasında pul kapitalının daimi axını baş verir. Aşağıdakılar fərqləndirilir:

- mütəşəkkil (rəsmi, bağlı) bazarlar. Onlara daxilolma məhduddur; qeyri-mütəşəkkil (qeyri-rəsmi, açıq) bazar - bütün iştirakçılar üçün keçirilə bilən;
- ilkin bazar - burada yeni buraxılan maliyyə aktivləri satılır, ikinci (təkrar) bazar - artıq mövcud olan maliyyə alətləri tədavül edilir;
- daimi bazarlar - mövcud binadan, avadanlıqdan, informasiya texnologiyasından istifadə edilməklə istənilən vaxt əqdlər həyata keçirilə bilər, qeyri-müntəzəm bazar - məsələn, auksionlar;
- miqyasına görə - milli, regional və dünya bazarları. XX-XXI əsrin həddlərində iqtisadiyyatda, o cümlədən maliyyə sferasında qloballaşma yeni hadisə kimi təzahür etməyə başladı. Maliyyə qloballaşması - milli və dünya maliyyə bazarları vasitəsilə pul kapitalının beynəlxalq axınlarının yenidən bölgüsü prosesinin beynəlmilləşdirilməsinin ən yeni mərhələsidir.

Maliyyə qloballaşmasının miqyasına və istiqamətlərinə bir sıra amillər təsir göstərir.

1. Beynəlxalq əmək bölgüsünün strukturunun modernləşdirilməsi.
2. Milli təkrar istehsalın açıqlığı dərəcəsi və onun dünya təsərrüfat əlaqələrinə cəlb edilməsi.
3. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin liberallaşdırılması.
4. Maddi istehsal sferası ilə müqayisədə maliyyə, kredit və valyuta münasibətlərinin rolunun artması.
5. XX əsrin əvvəllərində yaranmış TMK-nın inkişafında sıçrayış.
6. Dünya maliyyə axınları haqqında məlumatların işlənilib hazırlanması, kompüter telekommunikasiyasının, rəqiblərin müasir alətlərindən, informasiya şəbəkəsindən, internetdən istifadə maliyyə qloballaşmasını stimullaşdırır.

Dünya maliyyə bazarları əmtəələrin, xidmət və kapitalın dünya bazarının rəqabət aparıcı subyektləri arasında hərəkətinə xidmət edir. Bundan başqa, onlar konyunkturanın vəziyyəti haqqında məlumat verir ki, bu da menecerlər tərəfindən qərar qəbul etmələri üçün istiqamət xidmətini görür. Dünya maliyyə axınları aşağıdakı əsas kanallar üzrə həyata keçirilir:

- əmtəə və xidmətlərin (xüsusi əmtəə olan qızıl da daxil olmaqla) alqı-satqısına valyuta-kredit və hesablaşma xidməti;
- əsas və dövriyyə kapitalına xarici investisiya;
- kredit əməliyyatları;
- valyuta əməliyyatları;
- qiymətli kağızlarla və törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım və dövlətin beynəlxalq təşkilatlara haqq formasında büdcə vasitəsilə milli gəlirin bir hissəsinin yenidən bölgüsü.

Dünya maliyyə axınları forma vahidliyinə (bir qayda olaraq pul formasında, müxtəlif maliyyə-kredit alətləri növündə) və yerinə (məcmu bazar) görə fərqlənir. Əqdin obyektinə xidmət olan pul kapitalında bazar münasibətlərinin spesifik forması dünya valyuta, kredit, maliyyə və sığorta bazarlarıdır. Onlar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı əsasında formalaşmışdır. Funksional nöqtəyi-nəzərdən -

bu, təkrar istehsalın fasiləsizliyi və rentabelliği məqsədilə dünya maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınması və bölüşdürülməsini təmin edən bazar münasibətləri sistemidir. İnstitusional nöqtəyi-nəzərdən - bu, dünya maliyyə axınları onların vasitəsilə həyata keçirilən bankların, ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit idarələrinin, fond birjalarının məcmusudur.

Dünya maliyyə bazarları müvafiq milli bazarların bazası əsasında meydana gəlmiş, onunla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, lakin bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- böyük miqyaslı olması. Bəzi qiymətləndirilməyə görə, dünya valyuta və maliyyə bazarlarında illik əməliyyatlar əmtəələrlə dünya ticarəti üzrə əqdləri 50 dəfə üstələyir;

- coğrafi sərhədlərin yoxluğu;
- əməliyyatların bütün gün ərzində aparılması;
- aparıcı dövlətlərin valyutalarının, həmçinin də avro və qismən də SDR-in istifadəsi;

- bağlaşmanın iştirakçılarının birinci dərəcəli banklar, korporasiyalar, yüksək reytingli maliyyə-kredit institutlarının olması;

- bu bazarlara əsasən birinci dərəcəli borcalan və ya sanballı zəmanəti olan borcalanların müraciət edə bilmələri;

- LIBOR tipli (banklararası depozitlər üzrə təklifin London dərəcəsi) spesifik beynəlxalq faiz dərəcəsi;

- EHM-in istifadəsi əsasında standartlaşmanın və kağızsız əməliyyatların informasiya texnologiyasının yüksək səviyyəsi;

- bazar segmentlərinin və saziş alətlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi [29, s. 634].

Dünya maliyyə bazarlarının inkişafının obyektiv əsasını təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşdirilməsi ilə müvafiq milli bazarların məhdud imkanları arasında ziddiyyət təşkil etmişdir. Beynəlxalq əməliyyatlar milli maliyyə bazarında alternativ fəaliyyət kimi istifadə edilir. Dünya valyuta, kredit, qiymətli kağızlar, qızıl bazarlarının inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi rəqabət çıxış edir ki, bu da dünya maliyyə axınlarının həcmi və bölüşdürülməsini, bağlaşmanın valyuta, maliyyə və ödəniş şərtlərini tənzimləyir.

Lakin, rəqabət mübarizəsi həmişə səmərəli və nöqsansız olmur. Ona görə də bazar tənzimlənməsi dövlət və dövlətlərarası tənzimləmə ilə əlaqələndirilir. Dövlət və dövlətlərarası təşkilatlar bu sahədə böhran silkələnmələrini aradan qaldırmaq məqsədilə dünya maliyyə bazarlarının fəaliyyətini tənzimləməyə səy göstərirlər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, xammal mənbələri, satış bazarları, sərfəli investisiya qoyuluşları uğrunda rəqabət mübarizəsinin nəticəsi kimi maliyyə axınları kortəbii olaraq özünün milli xarakterini itirmək və kosmopolitik təsbitini açmaqla bir ölkədən digər ölkəyə axır. Milli maliyyə bazarları nisbi sabitliyini saxlamaqla müvafiq dünya bazarları ilə çulğalaşır. Dünya maliyyə bazarları sürətli inkişafı, böyük imkanları və mobilliyi nəticəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əhəmiyyətli halqasına çevrilmişlər.

Milli valyuta, kredit və fond bazarlarının dünya bazarlarında iştirakı bir sıra amillər ilə müəyyən edilir:

• ölkənin dünya təsərrüfat sistemində müvafiq yeri və onun valyuta-iqtisadi vəziyyəti;

• inkişaf etmiş bank sistemi və fond birjasının mövcudluğu;

• vergiyə cəlb etmənin mülayimliyi;

• milli bazara xarici kreditorların, borcalanların və investorların daxil olmasına icazə verən qanunvericiliyin güzəştli olması;

• coğrafi mövqeyin münasibliyi;

• siyasi mühitin nisbətən sabitliyi.

Göstərilən amillər beynəlxalq əməliyyatları yerinə yetirən milli bazarın dairəsini məhdudlaşdırır.

Dünya rəqabətinin nəticəsi olaraq aparıcı milli bazarların əsasında 13 dünya maliyyə mərkəzi - Nyu-York, London, Tokio, Paris, Sürix, Lüksemburq, Frankfurtna Mayn, Sinqapur, Bəhreyn və s. təşəkkül tapmışdır. Bunlar beynəlxalq valyuta, maliyyə-kredit fond əməliyyatlarını, qızıl ilə sazişləri həyata keçirən bank və maliyyə institutlarının cəmləşdiyi mərkəzlərdir. Başqa sözlə, dünya maliyyə mərkəzləri - beynəlxalq maliyyə axınlarının və miqyaslı əməliyyatların mərkəzidir. Tarixən onlar milli bazarların bazası, sonradan isə dünya valyuta, kredit, fond bazarı və qızıl bazarı əsasında meydana gəlmişdir. Ona görə də dünya maliyyə mərkəzlərinin strukturunda bütün bu seqmentlər iştirak edir.

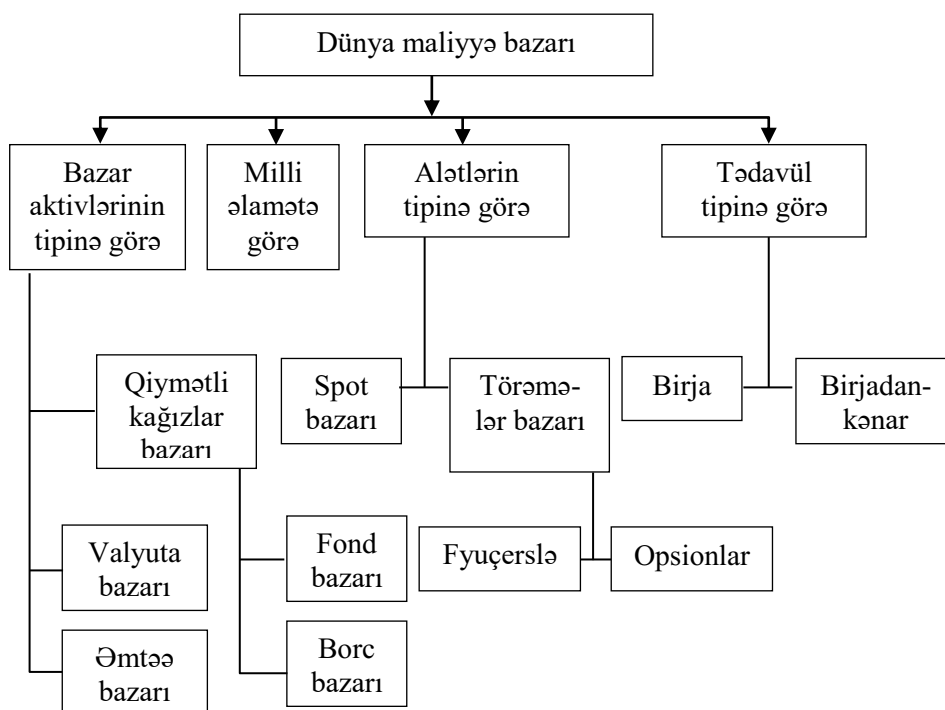
Onu da qeyd edək ki, 1980-ci ildən başlayaraq dünya maliyyə bazarında aktiv surətdə yenidənqurma baş verir. Onların fəaliyyətinin xarakteri dəyişilir. Yeni maliyyə alətləri və bazar infrastrukturunu tətbiq edilir. İştirakçıların fəaliyyət dairəsi genişlənir. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycan dövlət korporativ və bank borclanması xətti üzrə dünya bazarına çıxmışdır.

Beləliklə, dünya təsərrüfatında ayrı-ayrı ölkələrin təkrar istehsal prosesində formalaşan pul kapitalı daima yerini dəyişir. Dünya maliyyə axınları əmtələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinə xidmət edir. Bu axınlar formalarının vahidliyinə (bir qayda olaraq pul formasında, maliyyə - kredit aləti şəklində) və yerinə görə (bazar) fərqlənir. Bazar münasibətlərinin spesifik forması dünya valyuta, kredit və maliyyə bazarları, habelə qızıl bazarıdır. Bazar münasibətlərinin bu sistemi təkrar istehsalın fasiləsizliyi və səmərəliliyi üçün dünya maliyyə resursları axınının toplanması və yenidən bölgüsünü təmin edir. Dünya-maliyyə resursları axınlarının hərəkəti banklar, ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları və fond birjalrı vasitəsilə həyata keçirilir.

Dünya maliyyə axınlarının hərəkəti aşağıdakı əsas bazarlar vasitəsilə baş verir (sxem 1.).

Valyuta bazarları - tələb və təklif əsasında müəyyənləşən kurs üzrə xarici valyutaların milli valyutaya alqı - satqısı baş verən rəsmi mərkəzlərdir.

Valyuta bazarının institusional strukturu özünə bankları, brokerləri, müəssisələri daxil edir. Qərbdə valyuta sazişlərinin 85-95%-i banklararası bazarda aparılır. Qərbdə valyuta birjalrı yalnız bir sıra ölkələrdə saxlanılmış və böyük rol oynayır. Lakin banklararası birja valyuta bazarını tədricən sıxışdırır.

Sxem 1. Dünya maliyyə bazarları

Azərbaycanda 1994-cü ilin avqust ayının 26-da Bakı Banklararası Valyuta Birjası (BBVB) müntəzəm valyuta sövdələşməsinə başlamışdır. 1997-ci ilin avqustun 30-dan başlayaraq Azərbaycanda Mütəşəkkil Banklararası Valyuta Bazarı (MBVB) fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda valyuta bazarı bir çox normativ - hüquqi aktlarla tənzimlənir. Onlardan "Valyuta tənzimlənməsi haqqında" (21 oktyabr 1994-cü il), "Milli bank haqqında".(10 dekabr 2004-cü il), "Banklar haqqında" (16 yanvar 2004-cü il), "Qiymətli kağızlar haqqında" (9 oktyabr 1998-ci il) qanunları göstərmək olar.

Valyuta bazarlarında bağlaşmaların alətləri bank veksəlləri, tratta, çeklər, banknotlar - xüsusən teleqraf (banknotlar - yalnız valyutalar dəyişdirildikdə) köçürmələrindən ibarətdir.

Valyuta əməliyyatları beynəlxalq hesablaşmaları, valyuta və kredit risklərinin sığortalanmasını, valyuta siyasətinin həyata keçirilməsini, iştirakçılara mənfəət götürülməsini təmin edir.

Bununla əlaqədar olaraq, dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, valyuta əməliyyatları çoxdandır ki, dövlət və bank müşahidəsinin və nəzarətinin obyektinə olmuşdur. Bəzi hallarda bir sıra banklar çətinliklərə düşür və valyuta əməliyyatlarında itkiyə görə müflisləşir.

Dünya kredit bazarı - qaytarılmaq və faiz ödəmək şərti ilə ölkələr arasında borc kapitalının beynəlxalq hərəkətinin spesifik formasıdır. Burada borc kapitalına tələb və təklif formalaşır. Ənənəvi olaraq qısamüddətli ssuda kapitalı (pul bazarı) və orta və uzunmüddətli kapital bazarları (kapital bazarı), o cümlədən maliyyə bazarı fərqləndirilir. Dünya maliyyə bazarı-ssuda kapitalının bir hissəsidir ki, burada əsasən qiymətli kağızların emissiyası və alqı - satqısı həyata keçirilir. Təcrübədə bu bölgü tədricən öz əhəmiyyətini itirir, ona görə ki, kapitalın qarşılıqlı axını baş verir və adi bank krediti qiymətli kağızların emissiyası ilə əvəzlənir.

50-ci illərin axırlarından başlayaraq avrovalyuta bazarı dünya ssuda kapitalı bazarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Avropa bankları burada əsasən xarici valyutada (bu ölkələrin emitentlərinin qeyri - rezidentlərinə mənsub olan valyutada, məsələn, ABŞ-da və digər ölkələrdə xarici bankların hesablarında dollar) depozit - ssuda əməliyyatları aparırlar.

Qızıl bazarı - qızıl ilə satışın xüsusi mərkəzləridir ki, burada onun bazar qiyməti üzrə müntəzəm alqı -satqısı həyata keçirilir.

Beləliklə, dünya maliyyə axınlarını idarə edən və bütün sutka ərzində fəaliyyət göstərən beynəlmiləl bazar mexanizmi formalaşmışdır.

2. Beynəlxalq valyuta bazarları və valyuta əməliyyatları

Beynəlxalq münasibətlər - iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən müxtəlif ölkələrin hüquqi şəxsləri və vətəndaşlarında pul tələbi və öhdəliyi yaradır. Beynəlxalq hesablaşmaların spesifikliyi ondan ibarətdir ki, qiymətlərin və ödənişlərin valyuta qismində (adətən xarici valyuta) beynəlxalq valyutalar istifadə edilir, çünki bütün ölkələr üçün qəbul edilməsi məcburi olan, ümumən tanınmış dünya kredit pulları yoxdur. Bununla yanaşı hər bir suveren dövlətlərdə qanuni ödəniş vasitəsi qismində onun milli valyutası istifadə olunur.

Valyuta bazarları - elə bazar növüdür ki, burada xarici valyutaların alqı-satqısı, tələb və təklifin əsasında əmələ gələn məzənnə üzrə milli valyutaya dəyişdirilməsi həyata keçirilir.

Valyuta bazarları, sözün geniş mənasında, xarici valyutaların alqı-satqısı əməliyyatlarının aparılması zamanı əmələ gələn iqtisadi münasibətlər sferasıdır. Valyuta bazarında valyuta dəyərlilərinin satıcıları və alıcılarının maraqlarının reallaşdırılması baş verir. Təşkilati-texniki nöqteyi-nəzərdən valyuta bazarı milli və xarici bankları və broker firmalarını birləşdirən müasir rabitə vasitələri şəbəkəsi vasitəsilə valyuta satışının təşkili formasıdır.

Valyuta mübadiləsi üzrə əməliyyatlar çox uzaq keçmişdə qədim dünyada və orta əsrlərdə dəyişdirmək (xırdalamaq) işi kimi mövcud olmuşdur. Lakin valyuta bazarı müasir anlamda XIX əsrdə təşəkkül tapmışdır.

Buna aşağıdakı şərtlər səbəb olmuşdur:

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı;
- dünya valyuta sisteminin yaranması;
- beynəlxalq hesablaşmanın kredit vəsaitlərinin geniş yayılması;
- bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin güclənməsi;
- valyuta bazarları arasında əlaqələrin sadələşdirilməsinə və riskin azaldılmasına imkan verən rabitə vasitələrinin - teleqraf, telefon və teleksin təkmilləşməsi;
- informasiya texnologiyası, internet, valyuta məzənnəsi, banklar, onların müxbir hesabları, iqtisadiyyat və siyasətdə meyillər haqqında məlumatların daha sürətlə verilməsinin inkişafı.

Dünya valyuta bazarının inkişafı üç əsas amillərlə şərtlənir:

- a) iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində valyuta əməliyyatlarının artmış həcmilə;

b) tədiyyə balansının cari və maliyyə hesabı üzrə valyuta məhdudiyyətinin ləğv edilməsilə valyuta liberallaşdırılmasının genişlənməsilə;

c) bank texnologiyasının təkmilləşməsilə.

Müasir dünya valyuta bazarı aşağıdakı əsas xüsusiyyətlər ilə səciyyələnir.

1. Təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsinin güclənməsi əsasında valyuta bazarının qloballaşması.

2. Əməliyyatlar dünyanın bütün sahələrində növbə ilə sutka ərzində fasiləsiz olaraq yerinə yetirilir.

3. Elektron sisteminə keçirilməsi ilə valyuta bazarının texnoloji yenidən təchizatı. Elektron texnologiyasının yeni nəsli valyuta satışını uzaq terminlardan həyata keçirməyə və informasiyanı valyuta mövqeyinin yoxlanma və riskin idarə edilməsi sistemində göndərməyə imkan verdi.

4. Aparıcı bankların informasiya-ticarət sisteminin elektron birləşməsi bazası əsasında qlobal banklararası valyuta bazarı formalaşmışdır.

Valyuta fond bazarında əməliyyatlara sinxron olaraq xidmət etmək imkanı verən mürəkkəb informasiya analitik proqram məhsulları meydana gəlmişdir.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq valyuta bazarında internet texnologiyası, 2000-ci ildən isə bankların valyuta kotirovkası haqqında informasiya ilə internet əlaqə saytları yaradılmışdır.

Bir valyutanın digər valyutaya alınması baş verən hər yerdə valyuta bazarı mövcuddur. Ticarətin dövriyyəsinə görə bu, dünyada ən böyük bazar hesab edilir. Hal-hazırda valyuta bazarında sutkalıq satış həcmi 1,9 trln. dolları ötüb keçir. Bazarın universallığı onda ticarətin həcmnin böyüklüyü, bazarda yüksək likvidliyi, bazarın iştirakçılarının sayının çoxluğu və müxtəlifliyi, coğrafi cəhətdən geniş yayılması ilə şərtlənir. Burada ticarət sutka ərzində - sutkada 24 saat aparılır (istirahət günləri və fasilələrlə). Bazarda valyuta məzənnəsinə təsir edən amillərin müxtəlifliyi ilə fərqlənir.

Beynəlxalq hesablaşma bankının məlumatına əsasən, 2004-cü il aprel ayında dünya valyuta bazarında orta sutkalıq satış spot əqdləri üzrə 621 mlrd. dollar, törəmə valyuta əmanətləri üzrə 1,26 trln. dollar, o cümlədən birbaşa forvard sazişi üzrə 208 mlrd. dollar, svop əqdləri üzrə 944 mlrd. dollar və opsiya üzrə 107 mlrd. dollar təşkil etmişdir [73, s. 35].

Valyuta bazarları fyuçers müqavilələrinin sürətli artımı ilə xarakterizə olunur. 2006-cı ildə dünya valyuta bazarının 7%-i onun payına düşürdü.

2006-cı ilin aprel ayında adəti alətlərdən istifadə etməklə orta sutkalıq satış həcmi 2,7 trln. dollara çatmışdır. Əgər buraya qeyri-ənənəvi alətlər əlavə edilsə, onda satışın həcmi faktiki olaraq 2,9 trln. dollar təşkil etmişdir. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, bu göstərici dünyanın bütün qiymətli kağızlar bazarında ticarətin orta sutkalıq həcmindən 10 dəfə çoxdur.

Valyuta bazarının inkişaf dinamikası diqqəti cəlb edir. 2005-ci ilin aprelindən 2006-cı ilin aprelinədək valyuta bazarında əməliyyatların həcmi 38% artmışdır ki, bu da 2001-ci illə müqayisədə iki dəfə çoxdur.

Bazarın bu cür genişlənməsi investisiyanın obyektini kimi xarici valyutanın əhəmiyyətliliyinin artması və aktivlərin idarə edilməsi fondlarının (hecirləşmə

fondu və pensiya fondu) əməliyyatlarının artmasından irəli gəlir. Əhəmiyyətli faktorlardan biri də internetdə ticarət platformasının meydana gəlməsi olmuşdur.

Valyuta bazarı birjadankənar bazardır. Coğrafi vəziyyət nöqtəyi-nəzərdən valyuta bazarının ən iri ticarət mərkəzi Böyük Britaniyada, xüsusilə Londondur. Sonuncunun payına bütün ənənəvi valyuta əməliyyatlarının üçdə bir hissəsi düşür. 2004-2006-cı illərdə bu göstərici 31,3%-dən - 32,4%-ə yüksəlmişdir. Əhəmiyyətinə görə ikinci yerdə olan ABŞ-ın payına 18,2%, Yaponiyanın - 7,6%, Sinqapurun - 5,7% düşür. Sonrakı yerləri Almaniya, İsveçrə, Avstriya, Kanada, Fransa və Honkonq bölü-şürlər.

Ticarətin həcmnin 73%-i birinci 10 ən aktiv iri treyderin payına düşür.

Bir qayda olaraq aktiv valyuta ticarəti edən cütlük üzrə məzənnə arasındakı fərq minimum səviyyədə olur.

Müasir valyuta bazarı bütün dünya təsərrüfatında fəaliyyət göstərən mürəkkəb və dinamik iqtisadi sistemi ifadə edir. Tarix boyu valyuta bazarı fasiləsiz olaraq təkmilləşmiş, mürəkkəbləşmiş və yeni şəraitə uyğunlaşmışdır. Valyuta bazarı xarici valyutada veksellə ticarətin lokal mərkəzindən faktiki olaraq vahid, həqiqi beynəlxalq bazaradək inkişaf yolu keçmişdir ki, onun iqtisadi rolunu qiymətləndirmək olduqca çətindir. Valyuta bazarının inkişafı və təkmilləşməsi ilə yanaşı valyuta əməliyyatları da inkişaf etmiş və təkmilləşmiş, onların yeni növləri meydana gəlmiş və aparılması texnikası yaxşılaşmışdır.

Banklar və bankolmayan idarələr valyuta bazarında valyuta əməliyyatları aparmaq yolu ilə öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Valyuta əməliyyatları müddətindən asılı olaraq xarici valyuta ilə nağd və müddətli əməliyyatlara bölünür.

Müddətli bağlaşmanı konversiya, sığorta və möhtəkir hissələrə bölmək qəbul edilmişdir. Bu bölgü kifayət qədər şərti görünür, çünki təcrübədə eyni bir sazişin əsasında konversiya, sığorta və həmişə möhtəkir məqsədlər ola bilər.

Nağd valyuta əməliyyatları sırasında "spot" və habelə "overdraft" və "svop" kimi əməliyyatlar fərqləndirilir. Onlar banklar tərəfindən cari valyuta mövqeyi yaratmaq və idarə etmək üçün istifadə edilir. Müddətli bağlaşmaya "forvard", "opsion" və "svop" əməliyyatları aiddir.

Beynəlxalq ticarət xarici valyuta ilə müddətli əqdlərin meydana gəlməsi və inkişafını tələb edir, çünki kommersiya əməliyyatları aparılan zaman valyuta riskindən sığortalanmaq zərurəti əmələ gəlir. Ona görə də "forvard", "opsion" və "svop" kimi əməliyyatlar hecirləşdirmə məqsədləri üçün geniş istifadə edilir. İstifadə edilən valyuta əməliyyatlarının tipindən asılı olaraq valyuta riskindən sığortalanma və müddətli valyuta əməliyyatı aparılması nəticəsində onun örtülməsinin tamlığı fərqləndirilir. Müddətli əqdlər möhtəkirlilik əməliyyatları aparmaq üçün münasib vasitədir. Bu kimi əməliyyatlar hər hansı bir likvidlik vəsaiti tələb etmir və bacarıqla istifadə edildiyi halda onlar banka xeyli mənfəət gətirə bilər.

Lakin valyuta bazarı digər bazarlar ilə - borc kapitalı bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, dünya əmtəə və xidmətlər bazarı ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur və inkişaf edirlər. Beləliklə, valyuta bazarının iştirakçıları nəinki valyuta bazarına,

digər növ risklərə də - kredit riski, faiz dərəcəsinin dəyişilməsi riski və ya faiz riskinə meyilli olurlar.

Valyuta bazarının iştirakçıları olan banklar və bank olmayan institutlarda valyuta əməliyyatlarının uçotu aparılır və onların cari və perspektiv idarə edilməsi həyata keçirilir.

Bankların valyuta əməliyyatları və valyuta mövqeyinin həcmi dövlətin bank müayinəsinin və nəzarətinin obyektidir [79, s. 30].

3. Beynəlxalq qızıl bazarı

Müasir mərhələdə dollar, avro və iyen dünyada ən əhəmiyyətli valyuta olduğu zaman qızılın rolunu inkar etmək səhv olardı. Bu günə qızıl əhəmiyyətinə görə ikinci ehtiyat vasitəsidir. Hazırda dünyada qızılın ümumi rəsmi ehtiyatı təxminən 110 min ton təşkil edir. Onun dəyəri bir ton 10 mln. dollar olmaqla 1,1 trln. dollara bərabərdir. Maliyyə hakimiyyəti bu kəmiyyətin üçdə birinə, dəqiq desək 1,1 mlrd. unsiyaya, bir unsiya 300 dollar hesabı ilə 330 mlrd. dollara sahibdir. Avropa İttifaqı ölkələri Avropa valyuta institutlarının əlində olan qızılı da nəzərə almaqla 458 mln. unsiya qızıla malikdir. Müqayisə üçün göstərək ki, ABŞ-ın 268 mln. unsiya qızılı vardır. Beləliklə, Avropa gələcək beynəlxalq valyuta sistemində qızılın rolunun müəyyən edilməsində tutarlı səsə malikdir.

Hesab etmək olmaz ki, Avropa böyük həcmdə qızıl ehtiyatlarını satmaqda maraqlı olacaqdır. İri qızıl saxlayanlardan heç kim bu kimi əhəmiyyətli ehtiyat aktivləri dəyərlilərinin azaldılmasında maraqlı deyillər. Lakin, Avropa hesab edə bilər ki, onun qızıl ehtiyatları indiyədək avroya olan etimadın yüksəldilməsi vasitəsi kimi qiymətləndirilməmişdir.

Qızıla xilasedici alət, investisiyanın etibarlılığının zəmanətçisi kimi baxmaq dünya valyuta-maliyyə sistemi üçün aktualdır. Lakin, hazırda qızıla yuxarıdan baxmağa dünyaşöhrətli heç bir ciddi iqtisadçı cürət etməz. Müasir təsərrüfatda bu faydasız sarı metal maliyyə alətlərinin və onun törəmələrinin canlanmasının iyirmi ili ərzində unikal xassəsini - mütləq likvidliyini itirmişdir. Beləliklə, qızıl nəyi ifadə edir?

Qızıl, Ai (lat. Airim; ing. Gold; alm. Gold; fran. Or, isp. Oro), Mendeleyevin dövrü sisteminin 1-ci qrupunun kimyəvi elementidir; atom nömrəsi 79, atom kütləsi 196, 3665,5-dir. Sarı rəngli əlvan metal döyüləbiləndir, sıxlığı $19/32 \text{ g/sm}^3$, $t_{\text{six}} 1064,43^\circ\text{S}$ -dir.

Qızılın iqtisadi əhəmiyyəti əsas valyuta metalında onun rolu ilə müəyyən edilir. Texnikada ondan digər metallarda ərinti şəklində istifadə edirlər.

Qızıl bazarı. Beynəlxalq likvid resurslar strukturunda qızıl, xarici valyutalar, Beynəlxalq Valyuta Fondunun ehtiyat mövqeyi və SDK daxil olur. Ölkənin Mərkəzi Bankda və maliyyə orqanlarında saxlanılan qızıl-valyuta resurslarının həcmi xarici bankların, beynəlxalq, regional valyuta - kredit və maliyyə təşkilatlarının hesablarında beynəlxalq hesablaşma üçün müəyyən edilmiş valyuta avuarla tamamlanır. Beynəlxalq likvid vəsaitlərdə mərkəzi yer dövlətin qızıl-valyuta resurslarına aiddir. Valyuta resursları anlayışında aparıcı yeri azad

konvertə edilən, hüdudsuz şəkildə istənilən xarici valyutaya dəyişdirilən ehtiyat valyuta tutur.

Beynəlxalq likvid vəsaitlərin strukturunda dövlətin qızıl ehtiyatları qismində qızıl saxlaması əhəmiyyətli rol oynayır (külçə və sikkə formasında).

Uzun müddət qızılın iki qiyməti - rəsmi və real qiymətləri fərqləndirilir.

Qızılın rəsmi qiyməti 40 ildən artıq müddət ərzində (1933-1976) ABŞ Xəzinədarlığı tərəfindən təsbit edilmişdir. 1944-cü ildən başlayaraq qızılın rəsmi qiyməti 1 troya unsiyaya (31,1035 g) 35 dollar səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 1971-ci ildə dolların devalvasiyasından sonra o, unsiyaya 300 dollar təşkil edir. Bəllidir ki, sonralar qızıl bazarının böhranı başlamış və uzun müddət davam etmişdir. Bu dövrdə qızılın qiyməti üçün enib-qalxmalar xarakterikdir. Belə ki, 1997-1999-cu illərdə qızılın qiyməti 350 dollardan 260 dollara düşmüş və 2000-2009-cu illərdə 500-dən 1000 dollaradək yüksəlmişdir. Qızıl standartının mövcudluğu dövründə də qızılın rəsmi qiymətinin dəyişməsi dünya valyuta sistemində dolların mövqeyinin tədricən zəifləməsi və Qərbdə ölkələrinin valyuta sferasında müstəqil siyasətin aparılması cəhdi ilə bağlıdır.

Dövlət tənzimlənməsinin dərəcəsi asılı olaraq qızıl bazarı dörd əsas kateqoriyaya bölünür:

- dünya - London, Sürix, Frankfurt, Çikaqo və Honkonq;
- daxili azad - Milan, Parij, Rio-de-Janeyro;
- yerli nəzarət edilən - Afina, Kair;
- "qara bazarlar" - Bombay.

Beynəlxalq bazarlarda qızılın təklifinin mənbəyi mövcud və yeni yataqların işlənilib hazırlanmasıdır. Əsas qızılçıxarma ölkələri Cənubi Afrika Respublikası, ABŞ, Kanada, MDB dövlətləri, Avstraliyadır. Qərbdə qızıl hasilatı ayrı-ayrı illərdə 1800-2000 tona çatır.

Londonda qızıl bazarı. Özünün indiki formasında bu bazar 1919-cu ildən mövcuddur. Onun əsas iştirakçıları əvvəldə mövcud olan "firma" klub - Londonun qızıl brokerləri (London Billion Brokers) olmaqda qalır.

Məhz London qızıl bazarında hələ 1919-cu ildə gündə iki dəfə keçirilən qiymətləndirmə üsulu formalaşmışdır.

London bazarının qiymətləri daha çox nüfuzlu hesab edilir və müxtəlif adda hesablaşma müqayisə qismində sorğu mənbəyi kimi istifadə edilir və uzunmüddətli bağlaşmaların özülünü təşkil edir.

London qızıl bazarı kifayət qədər uzun müddətə qeyri-rezidentlər üçün bazar olmuş, çünki, valyuta nəzarəti aktına əsasən Böyük Britaniyanın rezidentləri qızıl almağa hüquqları olmamış, peşəkar dilerlər isə İngiltərə Bankından lisenziya almalı idi.

1979-cu ilin oktyabrında M.Tetçerin rəhbərlik etdiyi hökumət bu məhdudiyyətləri aradan qaldırdı. Lakin bu qərar xeyli keçmiş qərar idi, çünki, ABŞ və İsveçrədə sürətlə inkişaf edən bazarlar qızıl ilə əməliyyatlarda müasir aralıq maliyyə alətlərindən istifadə etməyə imkan vermişdir.

Sürixdə qızıl bazarı. 1970-ci ildə qızıl ticarətinin ən böyük mərkəzi Sürix olmuşdur. 80-ci illərin əvvəllərindən İsveçrə orta hesabla ildə 1200 tondan 1400 tonadək qızıl ixrac etmiş və 100 tondan 1200 tonadək idxal etmişdir. Buradan görünür ki, ölkədə qiymətli metalların yalnız nisbətən çox da böyük olmayan hissəsi qalır. Burada qızıl məhdud həcmdə (25 tona yaxın) milli saat və zərgərlik sənayesində istifadə edilir. Avropa ticarət mərkəzi kimi Sürixin böyük rolunu o sübut edir ki, İsveçrənin qızıl ixracı Qərbdə ölkələrində hasil edilən qızılın 70%-ni

təşkil edir ki, onun 60%-i sonralar dünyanın müxtəlif regionlarına yenidən ixrac edilir. 80-ci illərin əvvəllərində Sürix dünya qızıl bazarına çevrilmiş və onun vasitəsi ilə qızıla olan dünya sənaye tələbinin, demək olar ki, təxminən yarısı onun vasitəsilə baş verir. İsveçrə dünyada qızılın təklifinin 40%-ə qədər ixal edir.

Sürix bazarının marketmeykerlərini bankların "böyük üçlüyü" (UBS+SBC, Credit Swes) təşkil edir ki, onlar yeni bazar şərtlərinə və öz müştərilərinin tələblərində dəyişikliklərə olduqca tez uyğunlaşdılar. Bu banklara iri broker firması olan Premx AG mənsubdur ki, onlar nəinki spot, həm də opsiyon bazarlarında əqdləri həyata keçirirlər.

"Böyük üçlüyə" dünyanın investisiya bankları aiddir ki, onlar qızıl ilə daha geniş çərçivədə müasir əməliyyatlar aparırlar.

İsveçrə banklarının digər banklar qarşısında üstünlüyü onların dünyanın müxtəlif regionlarında qızıl bazarlarında geniş iştirakıdır. Onlar Avropanın (Cenevrə, Sürix, Londonda) qiymətli metallar bazarında, ABŞ-da (Nyu-York), Uzaq Şərqdə (Tokio, Sinqapur, Honkonq), Avstraliyada (Melburn) təmsil olunurlar. Bu onlara imkan verir ki, fiziki qızıl və "kağız" metalla əməliyyat aparmaqla beynəlxalq qızıl bazarında 24 saatlıq iştiraklarını həyata keçirə bilsinlər. Bu halda müştərilərə həcmcə müxtəlif ölçülü qızıl külçə, mürəkkəb törəmə maliyyə alətləri daxil olmaqla geniş spektrli əməliyyatlar təklif olunur.

ABŞ-da qızıl bazarı. 1970-ci illərdə dolların demonetizasiyası 40 il ərzində mövcud olan "Qızıl qadağası aktı"nı ləğv etmək imkanı verdi ki, buna əsasən ABŞ vətəndaşlarına külçə formasında qızıla fərdi sahib olmaq hüququna icazə verilmirdi. Qızıl ticarətinin liberallaşması Nyu-York Əmtəə Birjasının və Çikaqo Əmtəə Birjasının Beynəlxalq Valyuta Bazarının sürətlə qızıl fyuçers kontraktlı ən iri ticarət mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Məhz bu mərkəzlərdə qızılın təqdim edilməsi əqdlərinin 90%-i bağlanır.

Nyu-Yorkda qızıl fyuçers birja ticarəti ilə yanaşı külçə formasında qızıl ticarəti də mövcuddur ki, buradan topdan dilerlər istehsal və kommersiya tələblərinə qızıl göndərirlər.

Son illərdə qızılın satışı ilə birjalarla yanaşı aparıcı Amerika bankları da iştirak edirlər. Hazırda onlar beynəlxalq qızıl bazarında marketmeyker (C.R.Morqan, C.Aron end K° kimi) qismində fəaliyyət göstərirlər. Bu bazarların xüsusiyyətləri əsasən vençur xarakterli əqdlərin geniş yayılmasından ibarətdir. Onlara müddətli əqdlər (forvard və fyuçers) aiddir ki, bunlar da 1, 3, 6 ay müddətinə bağlanılır və icrası əqdin bağlanması müddətinə qeydə alınmış qiymətlər üzrə həyata keçirilir. Kontraktın məbləği 100 unsiya həcmində ciddi olaraq müəyyən edilir [73, s. 92].

Sair qızıl bazarları. Opsion ticarətinin mərkəzi Kanada qızıl bazarı sayılır. 80-ci illərin sonlarında Honkonq bazarında qızıl ilə intensiv əməliyyatlar aparılır. Burada Sürixdən, Londondan, Frankfurtdan iri qızıl dilerlərinin nümayəndələri vardır. 1980-ci ildən Honkonqun əmtəə birjası fyuçers kontraktı ilə ticarəti həyata keçirməyə başladı.

Nəzarət edilən yerli bazarlar sırasında Səudiyyə Ərəbistanının qızıl bazarı fərqlənir. O, ixal hesabına yuvelir sənayesini xammal ilə təmin edir. Məsələn, təkcə 1993-cü ildə bu ölkə 100 ton qızıl almışdır.

Hindistanın yerli qızıl bazarına 1993-cü ildə 257 ton yeni hasil edilmiş qızıl daxil olmuşdur ki, bu da ümumdünya hasilatının 11%-ni təşkil edir.

Dünya bazarında qızılın orta qiyməti 2007-ci ilin birinci yarısında 1 unsiya təxminən 670 dollara çatmışdır. Qızıl üzrə qiymət göstəricisi 2007-ci ildə 2006-cı illə müqayisədə (725 dollar/unsiya) xeyli aşağı olmuşdur. Qızılın qiymətinin rekord səviyyədə yüksəlməsi yalnız 2007-2009-cu illər böhranının başlamasından sonra mümkün olmuşdur. Buna xeyli dərəcədə Yaxın Şərqdə vəziyyətin pisləşməsi səbəb olmuşdur.

Dünyada qızılın hasilatı 2006-cı ildə əvvəlki illə müqayisədə 2% azalmış və 2467 ton təşkil etmişdir ki, bu da 2004-cü ilin səviyyəsinə yaxındır. Baxmayaraq ki, Çində və habelə Latın Amerikasının və Afrikanın bir sıra ölkələrində qızıl hasilatı xeyli artmışdır, ilin yekunları CAR-da, Avstraliyada, ABŞ-da və İndoneziyada qızıl hasilatının xeyli azalması ilə şərtlənir. 2007-ci ildə 2006-cı ilin müvafiq dövrünə nisbətən qızıl hasilatının xeyli dərəcədə artdığı qeyd olunur.

2006-cı ildə mərkəzi banklar tərəfindən rəsmi qızıl satışı 330 ton təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci il ərzində satışdan 50% azdır. 2007-ci ildə mərkəzi bankların qızıl satışı bazara o qədər də güclü təsir göstərməmiş və 2006-cı illə müqayisədə bir daha 26% azalmışdır.

Banklararası razılaşmanın beşillik fəaliyyəti dövrü ərzində 2004-2009-cu illərdə illik qızıl satışı orta hesabla 160 t təşkil etmişdir. Beləliklə, 2009-cu il sentyabrın sonuna satışın ümumi həcmi banklar tərəfindən beşillik dövrə müəyyən edilmiş kvotanı - 2,5 min t.- ötüb keçməmişdir.

2006-cı ildə qızıla investisiya 680 ton təşkil etmişdir. Investisiya əvvəlki illə müqayisədə 16% azalmış, bu da Yaponiyada qızıl külçəyə olan tələbin azalması ilə əlaqədardır. 2007-ci ildə qızıla investisiya 2006-cı illə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur.

2006-cı ildə qızılın istehlakı 11% azalmışdır. Bu halda yuvelir sahələr tərəfindən tələb 10%, yəni 440 tondan çox azalmışdır. Bu göstəricinin yarıdan çoxunu Hindistan, İtaliya və Türkiyə təmin etmişdi ki, 2006-cı ildə qızıl zərgərlik məmulatlarına tələbat xeyli azalmışdır.

2008-ci ildə dünyada qızıl istehsalı 4% azalmışdır. 88 ton qızıl istehsalının ümumi həcmnin yarıdan çoxu İndoneziyada hasilatın aşağı düşməsi ilə şərtlənir. Cənubi Afrikadan ən iri dünya istehsalçısının qızılla təchizatı 14% azalmışdır. Bu, keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq hasilatın ən yüksək ixtisarıdır.

Avstraliyada qızılın hasilatı 14 % azalmışdır. Qızılın 6 ən iri istehsalçılarından 3 ölkə - Çin, Rusiya və Peru - onun hasilatını xeyli artırmışdır [73, s. 95].

4. Dünyanın rəsmi qızıl valyuta resursları, onun bölgüsü və istifadəsi

Sərbəst qızıl tədavülündən qızıla dövlət inhisarına keçid ənə-nəvi istehlak sferası - monetar, sənaye-bədii, tezavrasiya - xaricən guya əvvəlki kimi qalmasına baxmayaraq metala olan tələbin xarakter və formasını kəskin dəyişmiş olur.

Qızıla əsaslanan pul sisteminin mövcudluğunun bütün tarixi boyu qızılın monetar istehlakı üstünlük təşkil etmişdir. Monetar sferada hər il sərf edilmiş qızıl kütləsinin daima, bəzən həddən artıq enib-qalxmasına baxmayaraq, orta hesabla

hasil edilmiş metalın yarıdan çox hissəsi pul funksiyasını yerinə yetirmək üçün xüsusi olaraq ayrılmış fondlarda təmərküzləşmiş və təmərküzləşmədə davam edir. Qızıl istehlakda itmədiyinə görə bu kimi fondlar tədricən artmış olur. 1968-ci ildə dünya ölkələrinin məcmu monetar ehtiyatlarında rəsmi olaraq 38 min ton qızıl mövcud olmuşdur ki, bu da 1913-cü illə müqayisədə üç dəfə çox idi.

Fiziki şəxslər, şirkətlər, təşkilatlar və dövlət tez-tez öz maliyyə resurslarının bir hissəsini ehtiyata, yəni mümkün gələcək xərclər üçün əmanətlərə - aktivlərə yönəldirlər. Dünya maliyyəsi təhlil edilərkən hər şeydən əvvəl bütün ehtiyatlara diqqət yetirilir ki, bu da əsasən xarici valyutalardan və qızıldan, xüsusən onlardan dövlətə mənsub olanlar, yəni rəsmi qızıl valyuta ehtiyatlarından (valyuta ehtiyatları, rəsmi ehtiyatlar, beynəlxalq ehtiyatlar, ehtiyat aktivlər) ibarətdir. Onlar ölkənin mərkəzi banklarında, digər maliyyə orqanlarında və BVF-də (ölkənin haqqı kimi) saxlanılır.

Rəsmi qızıl valyuta ehtiyatları (QVE) ölkənin beynəlxalq maliyyə öhdəlikləri üzrə, hər şeydən əvvəl valyuta-hesablaşma sferasında tədiyyə qabiliyyətini təmin etmək üçün müəyyən edilmişdir. QVE-nin digər əhəmiyyətli vəzifəsi öz ölkəsinin makroiqtisadi vəziyyətinə təsir etməkdən ibarətdir ki, bunun üçün də dövlət daxili valyuta bazarında xarici valyutaları satır və alır. Bu kimi əqdlər valyuta intervensiyası adlanır və milli və xarici valyutaya bazar tələbinin və təklifinin dəyişməsi və bu əsasda onun mübadilə məzənnəsini himayə etmək (dəyişmək) üçün müəyyən edilmişdir.

Qızıl valyuta ehtiyatlarının kifayətediciliyinin bir neçə meyarı mövcuddur: monetar, volatillik, Qvidotti və Reddi. Bu meyarlar ölkənin beynəlxalq likvidlik riskinin aradan qaldırılmasından irəli gəlir. Daha tez-tez tətbiq edilən meyar "volatillikdir". Bu meyara əsasən qızıl valyuta ehtiyatlarının həcmi əmtəə və xidmətlərin ixracının üç aylıq həcmindən az olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə neft dollarlarının daxil olmasının artması hesabına valyuta ehtiyatları xeyli artmış və 1.04.2015-ci il vəziyyətinə 52 milyard dollar təşkil etmişdir. 2008-ci ildə QVE-nin həcminə görə Çin birinci yeri (1528 mlrd. dollar), Yaponiya ikinci yeri (950 mlrd. dollar), üçüncü yeri isə (537 mlrd. dollar) Rusiya tutur.

Dünyada bütün QVE 6 trln. dollara yaxın təşkil edir. Onların təxminən yarısı inkişaf etmiş ölkələrdə cəmlənmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha çox QVE-yə Braziliya (təxminən 180 mlrd. dol.), Hindistan (270 mlrd. dollara yaxın) malikdir. Xalis qızılın 31 tona yaxınını QVE-nin monetar qızıl kimi hissəsi, yəni dövlət mühafizəsində olan qızıl təşkil edir. Bu rəsmi qızıl ehtiyatları son on ildə tədricən azalır, ona görə ki, qızıl beynəlxalq valyuta hesablaşma münasibətlərindən, demək olar ki, sıxışdırılmışdır. Lakin yüksək likvidli əmtəə olmaqda davam edir, çünki, onu istənilən valyutaya daha tez çevirmək olur. Əgər XX əsrin əvvəllərində dünya üzrə QVE əsasən qızıldan ibarət idisə, hazırda onun payına rəsmi QVE-nin çox da böyük olmayan hissəsi düşür. Adətən daha çox qızıl ehtiyatına ABŞ malikdir. Lakin o da 1691-cı ildə 15 min tondan son illərdə təxminən 8 min tonadək azalmışdır. Almaniya, Fransa və İsveçrənin qızıl ehtiyatı 2,5-3,5 min ton təşkil edir. Yaponiya və Çində o, xeyli - bir neçə yüz min ton azdır. Rusiyada da qızıl ehtiyatları xeyli azalmışdır. Əgər 1913-cü ildə o 1338 ton,

1953-cü il-də 2050 ton, 1985-ci ildə 719,5 ton təşkil etmişdirsə, 1990-cı illərdə orta hesabla 300 tona bərabər olmuş, 1 aprel 2008-ci ildə 457 tonadək artmışdır.

QVE-nin daha az hissəsi xüsusi beynəlxalq valyuta - borclanmanın xüsusi hüququ (SDR) və BVF-də ehtiyat mövqeyindən ibarətdir. Borclanmanın xüsusi hüququ BVF tərəfindən fondun iştirakçı dövlətləri üçün xüsusi beynəlxalq valyuta qismində emitə edilmişdir. Lakin SDR dolları və digər hakim mövqeli valyutaları beynəlxalq valyuta hesablaşma münasibətlərindən və rəsmi ehtiyatlardan sıxışdırıb çıxara bilmədi və ona görə də onlar 1970-1980-ci illərdə təxminən 30 mlrd. dollar məbləğində buraxılmış və sonralar onların buraxılışı tamamilə dayandırılmışdır. BVF-də ehtiyat mövqeyi daha dar məqsəd güdür. Bu ehtiyat mövqeyin ümumi məbləği 70 mlrd. dollara yaxındır.

Beləliklə, dünya rəsmi QVE-nin dördü üç hissəsi xarici valyutalardan ibarətdir. Bu valyutanın bir hissəsi hərəkətsiz saxlanılır, bir hissəsi isə yüksəklikvidli xarici dövlət qiymətli kağızlarına qoyulmuş, yaxud xarici banklarda depozitlərdə yerləşdirilmişdir ki, bu da onun sahiblərinə və QVE-nin rəsmi sərəncamlarına (mərkəzi banklar və maliyyə nazirliyi) əlavə gəlir gətirir.

Ölkədə maliyyə resursları çatmadığı hallarda dövlətlər öz QVE-sini xərcləməyə deyil, xaricdən borc kapitalı (istiqraz, kredit və qrantlar) almağa üstünlük verir. Bu cür borclanma kapitalın beynəlxalq hərəkətinin xeyli hissəsini təşkil edir. Onlar kommersiya və ya güzəşt şərtilə həyata keçirilir [77, s. 695].

5. Dünya derivativlər (əlavə maliyyə alətləri) bazarı

XX əsrin 80-ci illərinin axırları və 90-cı illərin əvvəllərində maliyyə bazarının böhranı maliyyə kapitalının normal axınının pozulması və ya dünya iqtisadiyyatı və maliyyə sisteminin sabitliyinə qorxu yarandığı hallarda maliyyə transaksiyası zəncirinin dağılması mexanizminin yaradılması zəruriliyini göstərdi. Maliyyə şəraitinin dəyişkənliyi rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi və bazar riskinin minimuma endirilməsi üçün yeni yanaşma tərzini tələb edirdi. Yeni yanaşma çərçivəsində derivativlər və ya əlavə maliyyə alətləri geniş yayılmağa başladı. Onun əsasında digər daha sadə maliyyə alətləri - səhm, istiqraz və valyuta durur.

Daha geniş yayılmış derivativlərdən biri opsiyonlar (onun sahibinə zəruri aktivləri satmağa və almağa hüquq verən), svoplar (məyyən müddət ərzində pul ödənişləri ilə mübadilə haqqında razılaşma) və fyuçerslərdir (gələcəkdə göndərmək müqaviləsi, o cümlədən müqavilədə göstərilən qiymətlə valyuta). Bazarda əlavəlik cəhəti ondan ibarətdir ki, maliyyə alətinin qiyməti bazis aktivinin (əmtəə, valyuta, qiymətli kağızlar) qiyməti əsasında məyyən edilir.

Dünya derivativlər bazarının əsas funksiyası maliyyə risklərini və möhtəkirlik əməliyyatlarını hecirləşdirmək, öz istiqrazlarına "örtülmüş opsiyonların" köməyi ilə şirkətin investisiyasına gəlirlərin artırılması, digər maliyyə bazarlarına giriş təqdim etməkdən ibarətdir.

Derivativlər bazarı valyuta bazarı ilə - hər şeydən əvvəl bir valyutanın digər valyutaya, yaxud bir valyutada qiymətli kağızın digər valyutada qiymətli kağıza dəyişməsi ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Son 20 ildə derivativlərin həcmi 30 dəfədən çox artaraq, 1986-cı ildə 619 mlrd. dollardan 2004-cü ildə 217 trln. dollara

çatmışdır. Bu bazarın əsas hissəsi (67%-dən çox) faiz opsiyonuna, fyuçers və svopun (əsasən qısamüddətli) payına düşür.

Derivativlər bazarı ənənəvi olaraq iki sektora: birja (mütəşəkkil) və birjadankənar, yaxud qeyri-mütəşəkkil bazara bölünür. Qeyri-mütəşəkkil bazarın payına hazırda maliyyə derivativlərinin əsas hissəsi (2004-cü ildə birja ticarətinin 25,4 trln. dollara qarşı 191,9 trln. dollar) düşür. Birja seqmentinə əlavə maliyyə alətləri üzrə aparıcı birja Çikaqo əmtəə birjasıdır. Onun, habelə Çikaqo ticarət palatası və maliyyə fyuçersləri London beynəlxalq birjasının payına əlavə maliyyə alətlərinin birja ticarətinin təxminən yarısı düşür. Rusiyada müddətli əqdlər ilə ticarət 1992-ci ildə meydana gəlmiş, Moskva Əmtəə Birjasında fyuçers seksiyası açılmış və valyuta opsiyonları ilə müntəzəm ticarət başlanmışdır [76, s. 689].

6. Dünya kredit və fond bazarı

Dünya kredit bazarı (yaxud ssuda kapitalı bazarı) - elə bazar münasibətləri sferasıdır ki, burada qaytarılmaq, müddətlilik, təminatlılıq və faiz ödənilmək şərtilə ölkələr arasında ssuda kapitalının hərəkəti həyata keçirilir, tələb və təklif formalaşır, habelə kreditor və borcalanların qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edilir. Bu bazarda əqdlərin obyektinə xaricdən cəlb edilən və ya xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinə və vətəndaşlarına təqdim edilən borc kapitalıdır [66, s. 335]. Ənənəvi olaraq qısamüddətli ssuda kapitalı (pul bazarı) və maliyyə kapitalını da özünə daxil edən orta və uzunmüddətli kapital bazarı fərqləndirilir. Lakin bu məhdudiyyət getdikcə öz əhəmiyyətini itirir. Təcrübədə daima kapitalın qarşılıqlı axını baş verir - qısamüddətli ortamüddətliyə və uzunmüddətli kreditə transformasiya (adətən bank və dövlət zəmanətinin köməyi ilə) edilir.

Bu bazarda borc kapitalı əqdinin obyektinə xaricdən cəlb edilən və ya hüquqi şəxslərin, vətəndaşların borc kapitalıdır. Funksional nöqtəyi-nəzərdən söhbət təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini və rentabelliğini təmin etmək məqsədilə borc kapitalının ölkələr arasında səfərbər edilməsi və yenidən bölgüsünü təmin edən bazar münasibətlərindən gedir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda "dünya kredit bazarı" anlayışı haqqında birmənalı fikir yoxdur. Sözüün dar mənasında "dünya kredit bazarı" və ya "borc kapitalının dünya bazarı" - bu beynəlxalq kredit əməliyyatları bazarıdır. Bu bazarın son dərəcə çox böyük həcmi üzündən ona tez-tez hissə-hissə - yəni, borc qiymətli kağızlarının dünya bazarı və bank kreditinin dünya bazarı kimi təhlil edilərək baxılır.

Geniş mənada "borc kapitalının dünya bazarı" - maliyyə bazarı çərçivəsində sərbəst kapitalın cəmlənməsi və yenidən bölgüsünün iqtisadi mexanizmidir. Bir tərəfdən kredit bazarı həqiqi kapitalın artmasına kömək edir və cari ödənişlərə xidmət edir, digər tərəfdən isə fiktiv kapitalın deyil, yalnız həqiqi kapitalın artmasına səbəb olur. Dünya kredit bazarlarının seqmentləri arasında fərq maliyyə resurslarının müddəti və istifadə formasında əqdlərin xarakteri, kreditorun və borcalanın tərkibi, faizin səviyyəsi və dinamikası, təşkilinin dövlət hüquqi forması, inkişaf dərəcəsi və digər amillərə görə fərqlənir.

Tarixən dünya borc kapitalı bazarı borc kapitalının milli bazarlarının beynəlxalq əməliyyatları bazasında meydana gəlmiş və sonralar onların beynəlmilləşməsi əsasında formalaşmışdır.

Müasir dünya kredit bazarı 60-cı illərin əvvəllərində canlanmağa başlamışdır. Buna qədər o, 40 il ərzində 1929-1933-cü il dünya iqtisadi böhranı, İkinci Dünya müharibəsi və valyuta məhdudiyyətləri nəticəsində iflic olmuşdur. İlk dövrlərdə bu bazar yavaş, əsasən dünya pul bazarı kimi inkişaf edirdi ki, burada 1950-ci illərin axırlarından uzunmüddətli ssudaya tələb zamanı qısamüddətli əməliyyatlar bir il müddətinə həyata keçirilirdi. Borcun vaxtının bəzən 15 ilədək uzadılması borc kapitalının dünya bazarının aktivləşməsinə yardımçı oldu. 1960-cı illərin axırlarında onun inkişaf sürəti artdı və 1970-1990-cı illərdə borc kapitalı bazarının miqyası olduqca böyük oldu. Dünya kredit bazarının atributu milli kapitalı xarici bankların sərəncamına göndərmək və yaxud xarici kapitalın cəlb edilməsindən ibarətdir.

Klassik xarici kreditlər və borclar borclanma yerinin vahidliyi və valyutaların vahidliyi prinsipinə əsaslanır. Məsələn, Fransa firması Londonda funt-sterlinqlə kredit alır.

Dünya kredit bazarının seqmenti kimi dünya borc qiymətli kağızları dünya bazarında hər şeydən əvvəl veksəl və istiqrazlar formasında tədavül edilir (xüsusi və dövlət). Misal qismində Rusiya borc qiymətli kağızlar bazarını göstərmək olar. Bu vekselin əksəriyyət hissəsi qeyri-rezidentlər tərəfindən tələb olunmayan qeyri-dövlət şirkətlərinin olduğuna görə bu seqment borc qiymətli kağızları bazarının fəaliyyətində zəif iştirak etmişdir. Rusiya şirkətlərinin istiqrazları ilə də analogi vəziyyət yaranmışdır.

Dövlət qiymətli kağızları dünya borc qiymətli kağızları bazarında böyük yer tutur. Onların sırasında ABŞ-ın qiymətli kağızları ən çox etibarlı sayılır və bütün dünya dövlət qiymətli kağızlarının 18 trln. dollar olan ümumi həcmindən təxminən yarısı onun payına düşür. Həmçinin, Rusiya və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarından fərqli olaraq inkişaf etmiş ölkələrin bazarları onların büdcəsinin sabitliyi və qızıl valyuta ehtiyatlarının böyüklüyü ilə əlaqədar olaraq daha çox sabitdir.

Borc qiymətli kağızların dünya bazarında xarici istiqrazlar da buraxılır. Bir qayda olaraq onlar hər hansı bir xarici ölkədə tədavül edilir və onun milli valyutasında nominasiya edilir. Bunu xüsusən çar Rusiyası, Fransa həyata keçirmişdir ki, bu borclar yalnız bu yaxınlarda Rusiya hökuməti tərəfindən hesablanmışdır.

Kredit bazarının ikinci seqmenti dünya bank krediti bazarıdır. Bu bazar müxtəlif maliyyə borclarının və kreditlərin bazarıdır. Bu borcalan qismində firmalar, banklar, dövlət (o cümlədən mərkəzi, regional və hətta bələdiyyə), kreditor qismində isə maliyyə-kredit təşkilatları, əsasən banklar, habelə trastlar və fondlar çıxış edirlər. Bazarın həcmi 40 trln. dollara yaxındır. Bank krediti bazarında banklararası seqmentlər çıxış edir ki, burada müxtəlif ölkələrin kredit təşkilatları bir-birinə müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarını, əsasən qısamüddətli depozitlər növündə və habelə cari hesab və təqdim edilmiş kreditlər şəklində yerləşdirirlər.

Dünya maliyyə bazarında resurslar öz milli mənsubiyyətini itirirlər, çünki onlar əsasən Avropada dollarda və Avropa valyutalarında deponentləşdirilmişdir. Buradan da bu kimi maliyyə aktivlərinin başlıca valyutasının adına görə "avrodollar" anlayışı meydana gəlmişdir. Baxmayaraq ki, avro-dollar (avrovalyuta kimi) təkcə Avropa maliyyə mərkəzlərində tədavül etmir, avro-dollar bazarının həcmi 10 trln. dollara yaxındır. Beynəlxalq Maliyyə bazarının segmentində avrodollarda (dəqiq desək avroval-yutada) aktivlərin tədavülünə avrobazar (avrodollar bazarı) və müvafiq olaraq bu bazarda kreditorlar-avrobank adlanır.

Dünyada səhm bazarının həcmi təxminən 20 trln. dollar təşkil edir. Burada və kapitalın digər bazarlarında inkişaf etmiş ölkələr dominantlıq edir. Bununla yanaşı heç də ölkələrdə səhmlərin emitə edilməsi maliyyə bazarlarında vəsaitin cəlb edilməsinin əsas mənbəyi deyildi. Məsələn, Almaniyada, Fransada və İtaliyada firmalar bu məqsədlər üçün bank kreditindən istifadə edilməsinə üstünlük verirlər. Bütövlükdə kapitalın dünya bazarı 1996-cı ildə 50% istiqrazlardan, 32% ortamüddətli avronotdan, 11% isə sindikatlaşdırılmış kreditlərdən, 4% kommersiya avro-kağızdan və 5% səhmlərdən ibarət olmuşdur.

Sığorta xidmətinin dünya bazarı 2,5 trln. dollar qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə illik sığorta mükafatının kəmiyyəti üzrə aparılır, ona görə ki, məhz onlar beynəlxalq maliyyə bazarlarının iştirakçıları tərəfindən maliyyə resursları qismində istifadə edilə bilər. Dünya bazarında böyük sayda sığorta şirkətləri fəaliyyət göstərir. Belə ki, Qərbi Avropada onların sayı 5,5 min, ABŞ-da isə 9,1 mindən çoxdur. Bu şirkətlərin çoxu transmillidir [76, s. 693].

1950-ci illərin axırlarında tədricən avrobazar formalaşdı ki, bu da fasiləsiz olaraq inkişaf edir. Avrobazar - borc kapitalının dünya bazarının bir hissəsidir ki, burada banklar avrovalyutada depozit-ssuda əməliyyatları həyata keçirir. *Avrovalyuta* - xarici banklar hesabına köçürülən və onlar tərəfindən bu valyutada ölkə emitenti də daxil olmaqla bütün ölkələrdə əməliyyatlar üçün istifadə edilən valyutadır. Baxmayaraq ki, avrovalyuta dünya bazarında fəaliyyət göstərir, onlar milli pul vahidi formasını saxlayır [73, s. 97].

Avronun əlavə edilməsi milli valyutanın milli valyuta orqanlarının nəzarətindən çıxmasını sübut edir. Bu valyutalar mərkəzi bankın - emitentin yuridiksiyasından çıxmışdır. Məsələn, ABŞ-dan kənarlarda yerləşən xarici banklara və ya Nyu-Yorkda azad bank zonasında olan xarici banklara köçürülən avrodollar, avrodollar ilə əməliyyatlar ABŞ tərəfindən tənzimlənməyə məruz qalmır.

İlk başlanğıcda avrodollara ABŞ-dan kənardakı banklarda xaricilərə mənsub və deponentləşdirilmiş dollar aid idi. Dollar deponentləri ABŞ-da hələ XIX əsrin axırlarında mövcud olmuşdur. Müasir avrodollar bazarından fərqli olaraq, o zaman milli dərəcədə asılı olmayan faiz dərəcəsi olmamışdır: əməliyyatlar və iştirakçıların sayı olduqca az idi, dollar depozitləri borcalanların əlinə düşərək, gələcəkdə adətən başqasına verilməyərək ABŞ-da qoyulurdu.

Avrovalyuta bazarı 1950-ci illərin əvvəllərində banklararası müxtəlif münasibətlər bazasında meydana gəlmişdir. Əgər dollar depozitinin sahibi onu Amerika bankından xarici banka köçürürsə, onda avrodollar əmələ gəlir. Dolların avrodollara çevrilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dolların sahiblərinin vəsaiti xarici bankın sərəncamına depozit qismində daxil olur və bank onları istənilən

ölkənin kredit əməliyyatları üçün istifadə edir. Avrodollar anlayışı tədricən genişlənmiş və həm ABŞ-dan kənar, həm də onun ərazisində azad bank zonasında olan xarici banklar tərəfindən istifadə edilən dolları özünə daxil etməyə başlamışdır.

Avrovalyuta bazarının inkişafını aşağıdakı amillər şərtləndirir:

- xarici iqtisadi fəaliyyətə xidmət etmək üçün çevik beynəlxalq valyuta-kredit mexanizminin obyektiv tələbatı;
- 50-ci illərin əvvəlləri və 60-cı illərin axırlarında aparıcı valyutaların konvertə edilməsinin tətbiqi;
- liberal milli qanunvericiliyin bank və firmaların vəsaitlərinin xarici banklara mənfəət götürmək üçün qoyulmasını stimullaşdırması.

İlk olaraq bu təcrübə ABŞ-a aid idi. Ona görə ki, 1957-ci ildə burada depozitin müddətindən asılı olaraq diferensiallaşdırılmış faiz dərəcəsi tətbiq edilir və tələb olunan 30 gündən az müddətə əmanətlərə faiz ödənilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Nəticədə faiz dərəcəsinin azaldılması və dollar sahiblərinə faiz ödənilməsinin ləğv edilməsi onları xaricdə deponentləşdirməyi sərfəli etmiş oldu.

Avrodolların xarici bankların hesabına köçürülməsi və onlar tərəfindən depozit - ssuda əməliyyatları üçün bütün dünyada istifadə edilən ABŞ dollarının yaranması məhz bununla bağlıdır. 1981-ci ildə Nyu-Yorkda azad bank zonasının yaradılması-burada qeyri-rezidentlər ilə əməliyyatlar rejimi avrovalyuta bağlaşmaları ilə eynidir və avrodollar bazarının coğrafiyasına ABŞ-ın özünün ərazisi də daxil edilmişdir.

İndi isə dünya kredit bazarının, o cümlədən avrobazarın xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Böyük miqyaslılıq. 1980-ci illərdə beynəlxalq kredit və maliyyə əməliyyatları orta hesabla 400 mlrd. dollar (on ildə 2,5 dəfə artmışdır) olmuşdur. 1990-cı illərdə onun həcmi trln. dollarlarla hesablanırdı. Burada xüsusən avrobazarın ölçüsü daha böyük (1960-cı ildə 2 mlrd. dollara qarşı 4,5 trln. dollar) olmuşdur.

Dəqiq məkan və zaman hədlərinin olmaması. Dünya kredit bazarı maliyyə-kredit əməliyyatları üçün optimal şərait axtarışında saat qurşağının məhdudiyyətlərini (iqtisadi, xüsusən vergi və siyasi) aşaraq fəaliyyət göstərir.

İnstitusional xüsusiyyət. İnstitusional nöqtəyi-nəzərdən dünya kredit bazarı - bu, elə bir kredit idarəsidir ki, onun vasitəsilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında borc kapitalının hərəkəti həyata keçirilir. Dünya borc kapitalının institusional strukturu nisbətən sabitdir. Bu bazarda əməliyyatlarla təxminən dünyada mövcud olan 50 min bankın ümumi sayından təqribən 500 ən iri bank məşğul olur.

Avrobazarın (institusional) xüsusiyyəti avrobankların və beynəlxalq bank konsorsiumları kateqoriyasının seçilməsidir. Onun əsasən TMB - universal tipli nəhəng beynəlxalq maliyyə-kredit kompleksləri mövcuddur.

Borcalanların dünya borc kapitalı bazarına daxil olmasının məhdudiyyətliliyi. Bu bazarda əsas borcalan Trans Milli Korporasiyalar (TMK), hökumət, beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlarıdır.

Valyuta əqdləri qismində aparıcı dövlətlərin valyutalarının və bir sıra beynəlxalq valyuta vahidlərinin istifadəsi. Avrovalyuta bazarında ABŞ-ın dolları

hakim mövqeyə malikdir, baxmayaraq ki, onun payı getdikcə azalır (1960-cı illərdə 80%-dən çox olduğu halda, 1980-ci ildə 68%, 1990-cı illərdə isə 60% təşkil etmişdir).

Beynəlxalq borc kapitalının universallığı və globallaşması. Burada beynəlxalq valyuta, kredit, maliyyə, hesablama, zəmanətli əməliyyatlar həyata keçirilir. Bir qayda olaraq avrobazarın əməliyyatlarının 2/3-i banklararası bazarda, 1/3-i isə qeyri-bank müştəriləri ilə depozit-borc əməliyyatlarında həyata keçirilir.

Bağlaşmanın həyata keçirilməsi ən yeni kompüter texnologiyasından istifadə edilməklə sadə standartlaşdırılmış prosedurdur. Avrobazarda əqdləşmə telefon-telefaks vasitəsilə həyata keçirilir. Bu halda təminat tələb olunmur. Avrodepozitlərin müddəti 1 gündən 1 ilədək, bəzən 2 il 6 ay təşkil edir. Banklararası depozitlərin tipik məbləği 5-10 mln. dollar, bəzən bir neçə dəfə çox təşkil edir. Kredit əməliyyatları isə 1 milyondan bir neçə yüz milyon ABŞ dollarınadək həcmdə aparılır.

Avrovalyutada əməliyyatların milli valyutaya nisbətən daha yüksək mənfəətli olması. Burada o nəzərdə tutulur ki, avrodepozitlər üzrə faiz dərəcəsi aşağı, avrokreditlər üzrə isə yüksək olur. Çünki, avrodepozitlərə icbari ehtiyatlar sistemi tətbiq edilmir, hansı ki, kommersiya bankları bu ehtiyatları mərkəzi banklarda faizsiz hesablarda saxlamağa və faizlərə gəlir vergisi ödəməyə borcludurlar.

Beynəlxalq kredit bazasında avrokredit bazarı mühüm rol oynayır. Avrobankların verdikləri kreditlərin ən sadə növü - tam məbləğ üçün bütün müddətə dəyişməz faiz dərəcəsilə verilən kreditlərdir. Faiz dərəcəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar itkini aradan qaldırmaq üçün banklar qısamüddətli avrokredit bazarında eyni müddətə yenidən maliyyələşmə mexanizminə əl atırlar. Ona görə də dəyişməz faiz dərəcəli avrokreditlərin müddəti adətən bir neçə ilə qədər olur. Orta və uzunmüddətli avrokreditlər "stendbay" və bərpaolunma (rollover) əsasları üzrə verilir. Birinci halda bank kredit alana razılaştırılmış məbləği müqavilə üzrə bütün istifadətmə müddətinə verməyi öhdəsinə götürür. Bu zaman həmin müddət bir neçə qısa müddətə (3, 6, 9, 12 aya) bölünür. Hər bir belə dövr üçün üzən faiz dərəcəsi müəyyən edilir və bu dərəcələr avrokredit bazarında LIBOR-un dinamikasına uyğun olaraq yenidən nəzərdən keçirilir. Belə bir mexanizm qısamüddətli ehtiyaclardan orta və uzunmüddətli kredit verilməsi üçün istifadə etməyə imkan verir. Rollover avrokreditlər müxtəlif şərtlərlə verilir:

1. İnvestisiya bankı kreditləşdirmə zamanı bütün məbləği müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra və ya müəyyən vaxtdan sonra birdəfəlik verir.

2. Maksimum limiti nəzərdə tutan kredit daha geniş yayılmışdır. Borc alan bu limit daxilində hər aralıq istifadə müddətinin əvvəlində razılaştırılmış miqdarda kredit almaq hüququna malikdir.

3. Kredit müqaviləsində faiz dərəcəsi və ssuda məbləğinin yenidən baxılma müddəti göstərilir. Yenidən baxılma yarım ildən bir və ya ildə bir dəfə müəyyən edilmiş müddət ərzində aparılır. Bu müddət bir neçə aydan 10 və daha çox ilə qədər ola bilər.

4. Rollover kreditinin belə bir növü də vardır: borc alana bütün müqavilə müddəti ərzində kredit almaq hüququ verilir. Rollover kreditinin şərtləri və formaları müxtəlif olsa da, onlar üçün məcburi olan xarakterik elementlər vardır:

tərəfdaşın xarakteristikası; ssuda məbləği; məqsədi və hansı valyuta ilə verilməsi; kreditin qaytarılma müddəti və qaydası; kreditin məbləği və ona verilən zəmanət və s.

Avrokreditlərin əsas hissəsi beynəlxalq bank konsorsiumları (sindikatları) vasitəsilə verilir. Onların hər birində isə adətən 30-40 kredit təşkilatı iştirak edir. Bu konsorsiumlar bank əməliyyatını həyata keçirmək və riskli iştirakçılar arasında bölüşdürmək üçün müvəqqəti təşkil olunurlar. İrimiqyaslı layihələri maliyyələşdirmək və kreditləşdirmək üçün bank konsorsiumları regional və sahə əlamətlərinə görə ixtisaslaşırlar. Konsorsiumlar aparıcı menecer-bankı və onun yaratdığı qrant-banklar (kommeneceer) qrupunu və istiqrazları bilavasitə satan bankları birləşdirir. Menecer-bank avrokreditin 10-20%-ni, digər iştirakçılar isə ən azı 1 mln. dollar verməyi öhdəsinə götürürlər. Bank menecer tərəfindən müqavilə bağlandıqdan sonra müəyyən komission haqq müqabilində cari əməliyyatları agent-bank aparır. O, ssudanın verilməsini, onun qaytarılması, alınması və konsorsium üzvlərinin paylarının götürülməsi, faizin hesablanması və qaytarılması üzərində nəzarəti, informasiya təminatını həyata keçirir.

Dünya kredit bazarının fəaliyyəti dünya fond bazarının fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. Onların qarşılıqlı əlaqəsi sekyuqarizasiya (ingiliscə securities - qiymətli kağızlar), yəni ənənəvi bank krediti formasının qiymətli kağızların buraxılması ilə əvəz olunması prosesi nəticəsində getdikcə güclənir.

7. Azərbaycan dünya maliyyə bazarlarında

Beynəlxalq maliyyə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, milli iqtisadiyyatın xarici maliyyələşdirilməsində istifadə edilir. Beynəlxalq maliyyə ayrı-ayrı ölkələrin rezidentləri arasında iqtisadi əlaqələri və onların əməkdaşlığını, beynəlxalq kredit təşkilatları, banklar və fondlar ilə borcalanların donoru kimi hüquqi və fiziki şəxslərin beynəlxalq maliyyə bazarlarında kreditor-emitentlərə əlavə maliyyə resursları əldə etməyə, bazar iştirakçılarna isə hecirləşdirmə, möhtəkirlik etməyə imkan verən əməliyyatları təmin edir.

Beynəlxalq maliyyə dünya (qlobal) maliyyəsinin tərkib hissəsidir ki, onun da üstün hissəsini daxili maliyyə təşkil edir. Müasir mərhələdə daxili və xarici maliyyə arasında hədd, xüsusən sərbəst dönərli valyutalı ölkələr üçün asan dəfəniləndir. Beynəlxalq maliyyənin tərkibinə beynəlxalq və regional kredit təşkilatlarının maliyyə vəsaitləri, beynəlxalq maliyyə bazarlarında tədavül edən maliyyə və müxtəlif ölkələrin rezidentlərinə xidmət edən münasibətlər daxildir. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinə eyni zamanda rezidentlərin öz hökumətlərinin və ya milli korporasiyaların qoyuluşları, qeyri-rezidentlərin daxili qiymətli kağızlara investisiyaları və s. daxildir.

Kreditorlar üzrə beynəlxalq maliyyə özəl və rəsmi maliyyəyə bölünür. Özəl maliyyəyə bazar şərtlərinə uyğun olaraq banklar, korporasiya və digər özəl strukturlar tərəfindən qeyri-rezidentlər və ya birbaşa transmilli investisiyalaşma vasitəsilə verilən xüsusi və ya borc maliyyə resursları aiddir. Maliyyə bazarı beynəlxalq kapital bazarından (valyuta, avrovalyuta, bank krediti, borc qiymətli kağızları və səhm) azad pul vasitələrini toplayır, yenidən bölüşdürür və onların

hecirləşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarında möhtəkirliliyini təmin edir. Rəsmi maliyyəyə xarici dövlət strukturları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən güzəştli və qeyri-bazar şərtlərilə bir sıra ölkələrə verilən vəsait aiddir.

Beynəlxalq maliyyənin tərkibində rəsmi vəsaitlərin payı o qədər də yüksək deyildir. Lakin inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün rəsmi kreditlər və yardımlar xarici maliyyələşdirilmənin əsas mənbəyi xidmətini görür. Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondundan və Dünya Bankından alınmış kreditlər onlar üçün beynəlxalq kapital bazarına yol açır. Dövlət ixrac kreditindən əlavə həmin ölkələrə daxil olan rəsmi resursların əsasını inkişafın rəsmi maliyyələşdirilməsi təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin və bir sıra digər ölkələrin hökumətləri tərəfindən habelə beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən verilən rəsmi inkişaf yardımları müəyyən güzəştli şərtlərlə daxil olur.

Beynəlxalq rəsmi resursların cəlb edilməsi onu qəbul edən ölkələrin inkişaf strategiyasına əsaslı və hətta müəyyənəddici təsir göstərir. Rəsmi maliyyələşdirmə bazarın inkişafına, özəl sektorun təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. BVF-nin, BYİB kreditlərinin verilməsi dövlətsizləşdirməyə, beynəlxalq fəaliyyətin liberallaşdırılmasının sürətləndirilməsinə, mal, xidmət, kapital, texnologiya, təsərrüfat sisteminin inifikasiyası və s. yönəldilmiş stabilləşdirilmə və struktur proqramlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə şərtlənir.

Beynəlxalq maliyyənin kredit və qeyri-kredit formaları ola bilər. Onlar bazar və qeyri-bazar formalarında çıxış edir. Kredit vəsaiti beynəlxalq maliyyənin tərkibində də xeyli dərəcədə üstünlük təşkil edir. Onlar müəyyən müddətə, gəlir götürmək məqsədilə verilir. Beynəlxalq kreditin əks tərəfi kreditorlar qarşısında borc öhdəliyidir ki, bu da amortizasiya və faiz ödənilməsi şəklində həyata keçirilir.

Rəsmi kapitalın hərəkətinin kredit forması kimi xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların kreditləri və istiqrazları çıxış edir.

Özəl xarici kreditləşməni xüsusi banklar və digər maliyyə təşkilatları, qeyri-maliyyə strukturları (fərmalar), cəlb edilmiş vəsait hesabına həyata keçirir. Özəl maliyyələşdirmənin kredit formasına bank krediti almaq vasitəsilə qısamüddətli və uzunmüddətli kapital bazarında borclanma və beynəlxalq bazarda borc qiymətli kağızları və qeyri-rezidentlərin daxili borc qiymətli kağızların buraxmaq aiddir.

Beynəlxalq maliyyələşdirmə eyni zamanda kreditora (investora) görə borc öhdəliyi yaratmayan forma ola bilər. Bu cür maliyyə vəsaitləri birbaşa xarici investorlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunları bir qayda olaraq transmilli şirkətlər həyata keçirir.

Beynəlxalq maliyyə bazar və qeyri-bazar maliyyəsinə bölünür. Birbaşa investisiyalaşma vasitəsilə xarici ölkələrə ixrac edilən rəsmi maliyyə və habelə korporativ maliyyə bazara daxil olmur və satılmır. Bazar beynəlxalq maliyyəsi - dünya ölkələrinin dövlət və özəl strukturlarının maliyyəsidir və onlar daxili bazarlardan götürülmüş, xarici və avrobanklarda pul vəsaitlərinin depozitləşdirilməsi vasitəsilə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilən beynəlxalq borc və pay (səhm) qiymətli kağızların alınmasıdır. Bazar beynəlxalq maliyyəsi kredit reytinginə uyğun gələn bazar şərtləri ilə verilir (cəlb edilir).

Son 25 ildə, xüsusən 1990-cı ildən başlayaraq, beynəlxalq maliyyə beynəlxalq iqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsi, qloballaşdırılmasında başlıca hərəkətverici

qüvvəyə çevrilmişdir. İnkişaf sürətinə görə dünya ümumi məhsulunu və əmtəə ixracını bir neçə dəfə üstələyir. Beynəlxalq maliyyənin inkişafı onların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölgüsünün güclənməsi ilə, cari və kapital əməliyyatları üzrə tədiyyə balansının qeyri-tarazlığı ilə, beynəlxalq likvidliyin və maliyyə bazarının liberallaşdırılmasının güclənməsi ilə stimullaşdırılır.

İqtisadiyyatın və maliyyənin qloballaşması şəraitində beynəlxalq öhdəliklərin aktivləri üzərində sabit üstünlüyə malik olan dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyətində xüsusi borclular mövcuddur. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyat cari hesablaşmalar və büdcə üzrə xroniki kəsirlə, daxili investisiyanı həyata keçirmək üçün iqtisadiyyatın islahatlaşması, beynəlxalq borclanma üzrə öhdəliklərin ödənilməsi üçün milli yığımların çatışmaması ilə formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə Azərbaycan dövləti və korporativ emitentlər (borcalanlar) beynəlxalq kapital bazarına çıxmış, qeyri-rezidentlər isə ölkə maliyyə bazarında fəallaşmışlar. Azərbaycanın beynəlxalq rəsmi kreditörəri ilə (BVF, BYİB) münasibətləri yüksək xarici valyuta ehtiyatlarının olması ilə əlaqədar yeni fazaya daxil olmuşdur.

Azərbaycan dövlətinin 1994-cü ildən başlayaraq ardıcıl həyata keçirdiyi xarici-iqtisadi siyasət onun bütün ölkələr və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrinin genişlənməsinə imkan vermişdir. İqtisadiyyatın dinamik inkişafına nail olmaq üçün açıq qapı siyasətinin həyata keçirilməsi və bu məqsədlə bir tərəfdən ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunması, digər tərəfdən xarici partnyorlarla bərabər hüquqla ticarət və iqtisadi münasibətlərin qurulması, iqtisadi islahatları sürətləndirmək məqsədilə beynəlxalq maliyyə və kredit qurumları ilə əməkdaşlıq Azərbaycan dövlətinin xarici-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Respublikamız özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ilk həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri onun beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzv olmasıdır. 1992-ci ilin sentyabr ayından Azərbaycan Respublikası nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara - Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına üzv qəbul edilmişdir. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyini təsdiq edən amillərdən biri olmaqla, respublikanın ümumdünya inteqrasiya prosesinə daha fəal daxil olması üçün ilkin şərtidir. Bundan başqa, Azərbaycan bir sıra müvafiq regional təşkilatlarla da daim əlaqədədir. Onların içərisində İslam İnkişaf Bankı, Küveyt Fondu, Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişaf Fondunu göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının müvafiq maliyyə orqanları beynəlxalq və regional maliyyə-kredit təşkilatları ilə yanaşı ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə infrastrukturu ilə sıx əlaqələr saxlayır, onların maliyyə imkanlarından istifadə edir. Onların içərisində Türkiyənin Eksimbankını, Yaponiyanın Eksimbankını, Almaniyanın Yenidənqurma Kredit Bankını, Britaniyanın Banklar Qrupunu və s. göstərmək olar.

Məlumdur ki, dünya dövlətləri bir-biri ilə iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Xalqların ən çox istifadə etdiyi ənənəvi əlaqə forması xarici ticarətdir. Xarici ticarət hər bir dövlətin iqtisadi fəaliyyətində mühüm yer tutur. Son illərdə Azərbaycan xarici ticarət sahəsində yüksək nəticələrə nail olmuşdur. Hazırda ölkəmiz dünyanın 150 dövləti ilə ticarət əlaqəsi yaratmışdır.

2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 31,02 milyard dollar məbləğinə çatmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin müsbət saldosu 12,6 mln. dollar təşkil etmişdir [24, s. 230].

Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin bir forması da kreditdir. Dünya maliyyə qurumları və ilk növbədə BVF ölkəmizə borcu çox həvəslə verir. Azərbaycan isə onun tələblərini dəqiq və vaxtında yerinə yetirir. Son məlumata görə, respublikamızın xarici ölkələrə və xarici maliyyə qurumlarına 2015-ci il yanvar tarixinə borcu 6478,2 milyon dollar səviyyəsindədir [24, s. 3411].

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mühüm forması respublika iqtisadiyyatına xarici kapital qoyuluşudur. Yenicə müstəqillik əldə edən, iqtisadiyyatı dərin böhran keçirən və bu səbəbdən özünün daxili kapital qoyuluşu imkanları məhdud olan bir ölkə üçün xarici kapitalın əhəmiyyəti böyükdür. 1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayələrin axını ildən-ilə artmış, 2014-cü ildə bütün maliyyə mənbələrindən iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 21,8 milyard manat və ya 27,7 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bunun da 58,5%-i daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilmiş, 41,5%-i xaricdən cəlb edilmişdir.

8. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları

Beynəlxalq maliyyə-kredit və valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində və beynəlxalq hesablaşmaların sabitliyinin saxlanılmasında beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarının rolu olduqca böyükdür. Beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarına ölkələr arasındakı maliyyə-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi, iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardım etmək, kredit siyasəti göstərmək məqsədilə beynəlxalq sazişlərə əsasən yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar aiddir.

Ən iri ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları aşağıdakılardır:

1. *Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF)* 1944-cü ildə Bretton Vuds (ABŞ) sazişinə əsasən yaradılmış, 1947-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. BVF beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatı olub Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşdırılmış orqanıdır. BVF-nin yaradılmasında əsas məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

1) valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə norma müəyyən etmək və ona əməl edilməsinə nəzarət etmək yolu ilə beynəlxalq ticarətin və valyuta əməkdaşlığının inkişafına kömək etmək;

2) tədiyyə balansının qeyri-tarazlığı ilə əlaqədar olaraq valyuta çətinlikləri zamanı öz üzvlərinə kredit resursları vermək;

3) tədiyyə balansı sahəsində çətinlik çəkən ölkələrə kredit vermək.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyanın bir çox aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının üzvlüyünə qəbul edilmiş və onlarla əməkdaşlığı fəal surətdə inkişaf etdirir. Azərbaycanın ilk həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri onun beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzv olmasıdır. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına müraciət etmiş və həmin ilin sentyabr ayında bu təşkilatlara üzv qəbul edilmişdir.

BVF-yə daxil olarkən hər bir ölkə kvota adlanan (yazılış üzrə əmanət) müəyyən məbləğ özünə məxsus üzvlük haqqı ödəyir. Kvotalar BVF-nin hər bir üzvünün çəkisini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BVF-yə üzv qəbul edilərkən ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilərə uyğun olaraq onun kvotası 117 milyon SDR məbləğində təsdiq edilmişdir. Lakin son illər Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişaf prosesləri nəzərə alınmaqla BVF-də ölkənin kvotasına yenidən baxılmış və 165 milyon SDR-dək artırılmışdır. Bu da Azərbaycana həmin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının inkişafından daha geniş istifadə etmək hüququ vermişdir. BVF-nin sessiyasında kredit verilən ölkələrin fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün 22 icra direktoru tərkibindən İcra Şurası seçilir.

BVF-nin işçi heyəti 2000 nəfərdən ibarətdir və icra direktoru tərəfindən rəhbərlik edilir ki, o, eyni zamanda İcra Şurasının başçısı sayılır. Əsas heyət BVF-nin Vaşinqtondakı Mənzil Qərargahında yerləşir.

Hazırda BVF-yə 179 ölkə daxil olmuşdur.

BVF maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkən ölkələrə kredit verir. Kredit o şərtlərlə verilir ki, kredit verilən ölkələr BVF-nin proqramı əsasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini öz öhdəsinə götürür. Bu halda BVF ölkələrə krediti hansı məqsədlərə və necə xərcləməyi diktə edir. Sonra isə öz ekspertləri vasitəsilə həmin ölkələrdə dövlət tərəfindən aparılan iqtisadi siyasət haqqında informasiya toplayır.

Hazırda (mövcud məlumat əsasında) borcalan ölkələr BVF-yə göstərdiyi xidmətə görə haqq və kredit verilməsi öhdəliyini təsdiq etməyə görə kompensasiya alınmış məbləğin 0,5%-ni ödəyir. Bundan başqa, bir qayda olaraq alınmış kreditin illik 9%-i qədər faiz ödənilir.

BVF-nin fəaliyyətində dövlətin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasına kredit verilməsi, bazar islahatı siyasətinin subsidiyalaşdırılması üstün istiqamət olmuşdur. Kredit vəsaitlərinin bu məqsədə istifadə olunmasına əmin olmaq üçün BVF kredit verilmiş müddətdə ölkənin iqtisadi inkişaf gedişinə nəzarət edir, iqtisadiyyatda vergi sistemində, bank işində islahatın aparılması üzrə məsləhətlər verir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzv ölkələri ona qızıl ehtiyatı və valyuta ehtiyatları haqqında, iqtisadiyyatın, tədiyyə balansının, pul tədaviyünün, xarici investisiyaların vəziyyəti haqqında məlumat verirlər. BVF bu məlumatları ölkənin ödəniş qabiliyyətini müəyyən etmək üçün istifadə edir.

Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri onun valyuta ehtiyatlarının səviyyəsidir. 2015-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları xeyli artmış və 51,3 milyard dollar təşkil etmişdir. 2014-cü il yanvarın 1-nə Neft Fondunun vəsaitlərinin ümumi məbləği 28,1 milyard manat (35,9 mlrd. dollar) təşkil etmişdir.

Xarici borclar yalnız ölkənin maliyyə sabitliyinin, struktur dəyişikliklərinin, infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı ən öncül layihələr üzrə cəlb olunmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-nə Azərbaycanın faktiki xarici borcu 6,5 milyard dollar və ya ÜDM-in 10,5 faizi həddində olmuşdur. Bu, MDB ölkələri arasında ən aşağı göstəricilərdən biridir.

BVF özünün Nizamnaməsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. BVF-nin Nizamnaməsinə üç dəfə - 1969-cu il, 1976-cı il və 1992-ci ildə yenidən baxılmışdır. Nizamnaməyə əsasən BVF-nin ali orqanı Direktorlar Şurasıdır. Buraya BVF-nin üzvü olan hər bir ölkə 5 il müddətinə daxil olur (adətən bunlar ölkə nazirləridir). Direktorlar ildə bir dəfə sessiyaya toplanırlar. Ən çox səsə ABŞ (18,2%), Almaniya (5,0%), Yaponiya (5,6%), Kanada (3,0%), İngiltərə (5,1%), Fransa (5,1%), İtaliya (3,1%), Rusiya (2,9%) və s. malikdir.

BVF 2001-ci il yanvar ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasına iqtisadi islahatların dəstəklənməsi üçün 438,5 milyon dollar həcmində kredit vəsaitləri vermişdir.

2. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) bir sıra ölkələrin Bretton -Vuds (ABŞ) sazişinə əsasən 1945-ci ildə BMT-nin xüsusi idarəsi kimi yaradılmış, 1946-cı ildən fəaliyyətə başlamışdır. Hazırda bu dövlətlərarası maliyyə təşkilatı Ümumdünya Bankı adlanır. Onun rəhbəredici orqanı Direktorlar Şurası və Direktoratdır (İcraedici orqan). Direktorlar Şurasına iştirakçı dövlətlərin maliyyə nazirləri və mərkəzi bankların rəhbərləri daxildir. Şura ildə bir dəfə çağırılır. BYİB-in əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1)BYİB-ə üzv ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırmaq;
- 2)beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək etmək;
- 3)kifayət qədər yüksək faizlə uzunmüddətli borc vermək yolu ilə ödəniş balansını himayə etmək.

Borclar istər dövlətlərə, istərsə də xüsusi müəssisələrə onların dövlətlərinin təminatı olduqda verilir.

Kreditlərin bir hissəsi BYİB-dən alınmış vəsaitləri bölüşdürən yerli inkişaf (regional) banklarına yönəldilir.

BYİB-in üzvləri yalnız BVF-nin üzv ölkələri ola bilər. Hazırda "yeddiilər" dövlətləri (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Kanada) bankda bütün səslərin 50%-nə sahibdirlər. Bankın nizamnamə kapitalı 150 milyard dollardır. Bankın 179 üzvü vardır, Azərbaycan onun səhmdarlarından biridir. Respublikamız öz üzvlüyünü, artıq deyildiyi kimi, 1992-ci ildə rəsmiləşdirmişdir.

Azərbaycan Hökuməti 1995-ci ildən başlayaraq BVF ilə yanaşı Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə də sıx əməkdaşlıq edir. Dünya bankının iqtisadi islahatların dəstəklənməsi məqsədilə təqdim etdiyi kreditlərin məbləği 400 milyon dollar təşkil edir.

Bankın işçi heyəti 6000 nəfər təşkil edir. Onun Baş Qərargahı Vaşinqtondadır.

3. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Avrobank) 1990-cı ildə təsis edilmişdir. Təsis sənədlərinə əsasən bankın məqsədi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə, bazar iqtisadiyyatına, habelə xüsusi sahibkarlıq səyinin inkişafına istiqamətləndirilmiş açıq iqtisadiyyata keçməyə yardım etməkdən ibarətdir. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması haqqında saziş ölkələrin nümayəndələri tərəfindən Parisdə qəbul edilmişdir. Bu, Avropada ilk maliyyə institutudur ki, ABŞ burada liderlik rolunu oynamır. Avropa Bankının yaradılmasında SSRİ böyük rol oynamışdır.

Bankın təsis sənədlərində yazılmışdır ki, AYİB konkret proqramların, investisiya proqramının maliyyələşdirilməsi, habelə infrastrukturun yenidən qurulması və inkişafına texniki yardım göstərilməsini təmin edir.

Bankın üzvləri əvvəlcə 12 ölkə, o cümlədən SSRİ olmuşdur. 1995-ci ildə Bankın 50 ölkədən 60 səhmdan olmuşdur. Bankın 10 milyard EKYU kapitalı vardır. Hazırda Avrobank üçmərhələli idarəetmə strukturuna malikdir: İdarəedicilər Şurası, Direktorlar Şurası və Bankın Prezidenti.

İdarəedicilər Şurasının Bankın idarədilməsinin ali orqanı hüququ vardır. Direktorlar şurası Bankın üzv ölkələrinin 23 nəfərindən ibarətdir. Bankın Prezidenti İdarə müdirləri şurasında 5 il müddətinə seçilir. Avrobankın Baş qərargahı Londonda yerləşir.

4. Avropa İnvestisiya Bankı (AİB) 1958-ci ildə bir sıra Avropa dövlətləri tərəfindən Roma müqaviləsi üzrə yaradılmışdır. Bankın yaradılmasında məqsəd:

- 1) Avropa Birliyi üzvlərinin bir neçə ölkəsi üçün əhəmiyyəti olan layihələrin müdafiə edilməsi;
- 2) Avropanın digər regionlarının inkişafının maliyyələşdirilməsi. Bank ayrı-ayrı regionların inkişafı məqsədilə xüsusi və dövlət müəssisələrinə uzunmüddətli (20 il) kredit və təminat verir. Bank müəssisələrin yenidən qurulması və tikintisinə, birgə müəssisələrin yaradılmasına, dəmir yolu və avtomobil yollarının tikintisinə və müəssisənin konversiyasına kredit verir.

Avropa İnvestisiya Bankı muxtar maliyyə statusuna malik olan idarədir. Rəhbəredici orqan - İdarəedicilər Şurasıdır (iştirakçı ölkələrin maliyyə nazirliyi təmsilində). Şura kredit siyasətini müəyyən edir, illik balansını təsdiq edir, kredit və təminat verilməsi, istiqraz buraxılması və faiz dərəcəsinin həddi haqqında qərar qəbul edir.

Bankın Nizamnamə kapitalı 14,4 milyard, ehtiyatı isə 1,6 milyard EKYU təşkil edir. Bankın təsisçisi 10 dövlətdir. Hazırda Bank Avropanın və Afrikanın 60 dövləti ilə əlaqədədir.

5. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) 1956-cı ildə ABŞ-ın səyi ilə yaradılmışdır. O, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (Ümumdünya bankının) filialıdır.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının yaradılmasında məqsəd:

- 1) inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayesində xüsusi sahibkarlığın inkişafı;
- 2) xüsusi müəssisələrin kapitalının formalaşmasında iştirak etmək;
- 3) yüksək rentabelli xüsusi müəssisələrə dövlət təminatı olmadan kredit verməkdir.

Kreditlər 15 il müddətinə layihənin dəyərinin 20%-i həcmində verilir.

BMK xüsusi kapitala, idarəetmə orqanına və ayrıca işçilər ştatına malikdir.

6. Avropa Valyuta Əməkdaşlığı Fondu (AVƏF) 1973-cü ildə Avropa Valyuta Sistemi çərçivəsində yaradılmışdır. AVƏF-in yaradılmasının məqsədi aşağıdakılardır:

- 1) AVƏF-in üzv ölkələrinin tədiyyə balansının kəsirinin ödənilməsinə kreditlər verilməsi;
- 2) Avropa Valyuta Sistemi çərçivəsində (AVS) üzv ölkələrinə kredit-hesablaşma xidməti funksiyasının yerinə yetirilməsi.

7. **Beynəlxalq Hesablaşma Bankı (BHB)** - dövlətlərarası valyuta-kredit bankıdır. BHB 1930-cu ildə İngiltərənin, Almaniyanın, Fransanın, İtaliyanın, Belçika və Morqan Bankir evi başda olmaqla Amerikanın bank qrupu tərəfindən yaradılmışdır. Bankın yaradılması haqqında saziş Bazildə (İsveçrədə) imzalanmışdır.

1931-1933-cü illərdə BHB-a Avropanın digər ölkələrinin mərkəzi bankları da qoşulmuşdur. 1950-1970-ci illərdə banka Yaponiya, Kanada, Cənubi Afrika Respublikası daxil olur. 1992-ci ildə BHB-a Şərqi Avropa ölkələri (SSRİ, ADR və digər sosialist ölkələrindən başqa, onlar birləşərək Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq Bankı yaratdılar) üzv oldular.

Bankın vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Almaniyanın təminat və hərbi borcları üzrə hesablaşmalarını yüngülləşdirmək;
- 2) Mərkəzi bankların əməkdaşlığına və onlar arasında hesablaşmalara kömək etmək.

Bank özünün başlıca funksiyasını - BHB-a üzv ölkələrin mərkəzi banklarının hesablaşmalarına yardım etmək funksiyasını indi də saxlayır. O, 1995-ci ildən 33 ölkənin banklarını, əsasən Avropa ölkələrinin banklarını birləşdirir. 1979-cu ildən BHB Avropa Valyuta Sisteminin üzv ölkələrinin bankları arasında hesablaşmalar aparır, Avropa Daş Kömür və Polad Birliyi depozitar funksiyasını yerinə yetirir, ayrı-ayrı ölkələrin tapşırığı üzrə əməliyyatlar aparır.

Beynəlxalq Hesablaşma Bankı depozit, kredit, valyuta əməliyyatları, qəbzlərin alqı-satqısını və saxlanmasını yerinə yetirir, mərkəzi bankların agentı kimi çıxış edir.

BHB Qərbi Avropa Beynəlxalq Bankı olmaqla valyuta-kredit münasibətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsini həyata keçirir.

Beləliklə, burada göstərilən maliyyə-kredit təşkilatları beynəlxalq sazişlər əsasında yaradılmış ən iri və təsiredici beynəlxalq qurumlardır.

Yuxarıda göstərilən təşkilatlardan başqa dünyada çoxsaylı regional maliyyə-kredit təşkilatları mövcuddur. Məsələn, xarici ticarət üçün **Fransa Bankı**, **Afrika İnkişaf Bankı**, **investisiya** agentləri, **İslam İnkişaf Bankı** kimi təşkilatları göstərmək olar.

Azərbaycanın əvvəllərdə xüsusi xarici banklardan, bir sıra xarici ölkələrdən və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından alınmış kredit borcları vardır.

Xarici xüsusi banklar - kreditorların London Klubunda birləşmişlər. Bu klub ilə ödənişlərin restrukturizasiyası (ödənişlərin vaxtının uzadılması) və borcun ödənilməsi haqqında danışıqlar adətən ölkənin Beynəlxalq Bankına həvalə edilmişdir.

Xarici dövlətlərin kreditorları Paris Klubunda birləşmişlər. Paris Klubu qarşısında MDB ölkələrinə verilmiş kreditlər üzrə öhdəliklər dövlətlərarası müqavilələr çərçivəsində hökumətlərin zəmanəti ilə verilmiş borclara aid edilir.

Təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi şəraitində beynəlxalq maliyyə institutlarının rolu daha da artır.

İslam bankları adi banklardan fərqlənir. Bele ki, onlar əməliyyatları faizsiz aparır və islam iqtisadiyyatı qarşısında duran vəzifələrin icrasında fəal iştirak edirlər.

İslam bankları öz ölkələrində adi banklarla yanaşı dayanıqlı mövqe qazanmışlar. 150-yə yaxın maliyyə qurumu islam dəyərlərinə üstünlük verməklə, daha doğrusu, onu həyat kredosuna çevirməklə fəaliyyət göstərirlər. Bu maliyyə qurumları qeyri-müsəlman ölkələrində də, məsələn, Böyük Britaniya, Filippin və Danimarkada əhəmiyyətli mövqe qazanmışlar. Bir sıra amerikan və ingilis bankları (Sitibank, UBS) müştərilərə islam qanunlarına uyğun xidmət etmək üçün xüsusi şöbələrə malikdirler. İslam qanunları ilə idarə olunan fondların ümumi məbləği, ekspertlərin fikrincə, 100 milyard dollara yaxındır.

Son illər islam banklarının aktivlərinin artmasında yüksək temp (bəzi mənbələrə görə, 15%-ə qədər) müşahidə olunur.

İslam banklarını məlum şərtlik dərəcəsi ilə aşağıdakı kimi fərqləndirirlər:

- bütün bank sisteminin islam prinsiplərinə əsaslandığı və dini orqanların nəzarəti altında fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdəki islam bankları;
- adi bankların da rəqabət əsasında işlədiyi Misir və İordaniya kimi ölkələrdəki fəaliyyətdə olan islam bankları;
- pul-kredit orqanlarının islam normalarına tabe edilmədiyi qeyri-müsəlman ölkələrində (Böyük Britaniya, CAR) fəaliyyət göstərən islam bankları;
- fəaliyyətin islami xarakteri qanunvericilik orqanlarında qəbul edilən qeyri-müsəlman ölkələrində (Danimarka) fəaliyyət göstərən islam bankları;
- İslam İnkişaf Bankı.

İslam İnkişaf Bankı (İİB) bütün islam bankları üçün istiqamətverici rolunu oynayan beynəlxalq təşkilatdır. İİB islam konfransı iştirakçıları olan ölkələr tərəfindən yaradılmışdır (iyul 1975-ci il). Bankın nizamnamə kapitalı 2 milyard SDR məbləğində müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, bu məbləğ bankın üzvü, İslam konfransının iştirakçısı olan 43 ölkə tərəfindən tamamilə ödənilmişdir.

İİB maliyyələşdirməyə ehtiyacı olan inkişaf edən ölkələrə himayədarlıq siyasəti yeridir. Bu himayədarlıqda islam üçün səciyyəvi olan xeyriyyəçilik mühüm yer tutur.

Bank xidmətlərinin benefisiarları 34 ölkədir ki, onların 13-ü geridə qalmış ölkələrdən sayılır.

1996-cı ildə layihələrin, texniki yardımın, ticarət əməliyyatlarının və xüsusi hesablardan əməliyyatların məbləği əvvəlki ilə nisbətən 17% artaraq, 1671 milyon dollar təşkil etmişdi.

Xüsusi hesablar geridə qalmış ölkələrin güzəştli maliyyələşdirilməsi üçün açılır. Belə ki, bankın adi hesablarından belə maliyyələşdirmə həyata keçirmək mümkün deyildir. Həmin ölkələr üçün layihələr 1996-cı ildə bütün layihələrin ümumi məbləğinin 25%-ni təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, bu göstərici **artmağa** meyillidir.

1996-cı ildə İİB iqtisadiyyatın bölmələrinə aşağıdakı nisbətdə xidmət etmişdir: kommunal xidmətlər - 26%, təhsil və səhiyyə - 26%, kənd təsərrüfatı - 24%, nəqliyyat və rabitə - 18%, sənaye - 6%.

Bank beynəlxalq informasiya şəbəkəsinin, telekommunikasiya sistemlərinin inkişafında fəal iştirak edir.

İİB İslam Konfransı iştirakçılarının görüşlərini təşkil edir, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq istəyən ölkələrə yardım məqsədilə qabaqcadan danışıqlar aparır.

İİB-in layihələrindən biri "İnvestisiyaların və ixrac kreditlərinin sığortalanması üzrə islam korporasiyası"dır. Bu qurumun məqsədi üzv-ölkələr arasında ticarəti və investisiya əməkdaşlığını inkişaf etdirməkdir. Korporasiyanın nizamnamə kapitalının 50%-i İİB-ə, qalan hissəsi bankın 51 üzv ölkəsindən 30-na məxsusdur.

1995-ci ilin ortalarında fəaliyyətə başlamış korporasiya mövcud prinsiplərə uyğun olaraq ixrac kreditlərini sığortalayır.

İİB üzv ölkələr arasında təcrübə mübadiləsi üzrə qısamüddətli layihələri maliyyələşdirməklə, texniki korporasiyanın inkişafını dəstəkləyir. Bu proqramlar, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi və bank fəaliyyətinin inkişafı məsələlərini əhatə edir.

Bankın Direktorlar Şurası ticarətin maliyyələşdirilməsini fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edir. İİB-in nizamnaməsində də bu məsələ önə çəkilmiş, üzv ölkələr arasında ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi mühüm vəzifə kimi qeyd olunmuşdur. Maliyyələşdirmə əməliyyatlarında "Mudəraba" və "Muşəraki" müqavilələri tətbiq olunur. "Mudəraba" razılaşmasına görə, bir tərəf digər tərəfin qabaqcadan danışılmış mənfəəti müqabilində konkret layihəni maliyyələşdirir. "Muşəraki" razılaşmasına görə isə tərəflər mənfəətdə və zərərdə şərik olurlar. Bu razılaşmalar qismən faizsiz kreditlərlə müşayiət olunur. İİB-in mənfəətinin əsas mənbələrindən biri xarici banklardakı faizli depozitlərdir. Məsələ ondadır ki, bank islam ölkələri ilə digər ölkələr arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirir.

Göstərilənlərdən başqa, İİB islam prinsipləri əsasında investisiya portfelinin yaradılmasını, idxal və uzunmüddətli ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirir. Qeyd edək ki, bank daim yeni maliyyələşdirmə formaları axtarıb tapır.

Üzv ölkələrin ticarət tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsi üçün informasiya mübadiləsinin intensivləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. İİB geridə qalmış ölkələrə öz malını beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirməkdə, bu malların və müşayiətedici heyətin hərəkəti ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsinə yardım edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ataşov B.X. "Maliyyə bazarları". Bakı – 2016
2. Abbasov A.H. Azərbaycanada maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, 2000.
3. Abbasov A.H. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişafı perspektivləri. Bakı, 2005.
4. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2014.

5. Hüseynov Ə.M. Maliyyə nəzarətinin hüquqi əsasları. B., 2009.
6. Xudiyev N.N. Sığorta işi. Bakı, 2003.
7. İsgəndərov R.Ə., Sadıqov R.F. Qiymətli kağızlar və banklar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014
8. Kərimov A.F., Babayev A.A. Qiymətli kağızlar bazarı. Dərslik. Bakı, 2003.
9. Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslik.

SUALLAR

1. *Dünya maliyyə bazarının təsnifləşdirilməsi və üsulları.*
2. *Dünya maliyyə bazarının müvafiq milli bazarların bazası əsasında qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.*
3. *Dünya maliyyə axınlarının hərəkətinin hansı bazarlar vasitəsilə baş verməsi.*
4. *Valyuta bazarının ən iri ticarət mərkəzlərinin valyuta əməliyyatları.*
5. *Qızılın əhəmiyyətinə görə dünya ehtiyat vasitəsi kimi fəaliyyəti.*
6. *Rəsmi qızıl valyuta ehtiyatları (QVE).*
7. *Dünyada geniş yayılmış derivativlər (əlavə maliyyə alətləri).*
8. *Dünya kredit bazarının seqmenti kimi dünya borc qiymətli kağızları.*
9. *Avrobazarlar - avrovalyutalar.*
10. *Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarında*
11. *Beynəlxalq Valyuta Fondu(BVF) və digər fondlar və banklarının fəaliyyəti.*